

1. İqtisadi inteqrasiyanın mahiyyəti. İnteqrasiyanın yaradılmasının obyektiv əsasları

XX əsrin ikinci yarısından sənaye ölkələrinin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü küyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Daha doğrusu beynəlxalq ticarətin müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti ilə daha da tamamlanırdı. Nəticədə hazır əmtəələrin ixracı ilə yanaşı bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş və ölkələr arası fəaliyyət artmışdır.

Bu iqtisadi fəaliyyət birliyi hər şeydən əvvəl müxtəlif ərazilərin deyil, ancaq eyni ərazinin dövlətləri arasında yaranır. Burada «Regional» və yaxud ərazi anlayışı sadəcə olaraq coğrafi sərhəddi göstərmir. Eyni ərazinin dövlətləri istər-istəməz sərhəd yaxınlığı ilə yanaşı müəyyən tarixi ümumilik, oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədən eynilik, demoqrafik quruluş, və s. Kimi ümumi cəhətlərlə səciyyələnir. Bununla yanaşı:

1. İqtisadi birliyə qoşulan dövlətlər hər şeydən əvvəl iqtisadi inkişaf baxımından yaxın olmalıdırlar.
2. Bu ölkələr ümumi sərhəddə malik olmaqla tarixən onların arasında sağlam iqtisadi münasibətlər mövcud olmalıdır.
3. Hər bir qrup ölkələrdə yaranan iqtisadi problem ümumi birliyin gücü ilə həll olunmalıdır və s.

Beləliklə vaxt keçdikcə beynəlxalq miqyasda təsərrüfat həyatında beynəlmiləşmə prosesi güclənmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsində əsas mərhələlərdən biri də inteqrasiya prosesidir. İnteqrasiya latın sözü olub «qovuşma», «çuğlaşma», «birləşmə» deməkdir. Lakin aydındır ki, burada sadəcə birləşmə deyil, iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə iqtisadi inteqrasiya dedikdə ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatın tədricən birləşməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu cür birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və beynəlxalq regional kompleks yaranır. Bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının və eləcə də BİM-in subyektinə çevrilirlər. Qeyd etməliyik ki, istər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də BİM-in genişlənməsində inteqrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi aşılır.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə təsərrüfat həyatında baş verən qarşılıqlı proseslər də artır. Belə şəraitdə milli dövlətlər bir çox hallarda öz mənafeələrinin ödənilməsi dünya bazarı vasitəsilə həyata keçirməyə üstünlük verirlər.

Ayrı-ayrı müəssə və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-biri- ilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirməklə bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Buradan da dünya təsərrüfatındaki qloballaşma prosesi regionallaşma prosesi ilə tamamlanmış olur. Adətən inteqrasiya prosesi az və ya çox mənada qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması ilə başlanır. Bu hal əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırır. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Qeyd etməliyik ki, regional inteqrasiya bir çox əlamətlərinə ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqlənir. Beləliklə:

1. İnteqrasiyaya daxil olan hər ölkə öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlirlər.
2. Onlar öz milli qanununvericiliklərinə, norma və standartlarını uyğunlaşdırırlar, vahid hala salırlar.
3. Region daxililində istehsal prosesində vahid texnologiya mövcud olur.
4. İstehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır.
5. İnteqrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsədlə vahid idarəçilik orqanları yaradılır.

Beləliklə inteqrasiya əmtəə itehsalçılarına bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır.

Bir çox alimlər 1990-cı illəri inteqrasiya proseslərinin yüksək həddi, BİM-də isə regionlaşmanın intensivləşməsi dövrü adlandırırlar. Bu inteqrasiyalaşma 2 formada təzahür edir: kəmiyyət və keyfiyyət baxımından.

Kəmiyyət baxımından son onilliklərdə makroregionçuluğun daha geniş xarakter alması, əvvəlki müvafiq razılışmaların təzələnməsi və sairəni qeyd etmək olar.

Keyfiyyət baxımından dərininə regional təsərrüfatçılığın artması, inteqrasiyanın daha yetkin formalarından istifadə edilməsi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, son on illiyin əsas cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, iri inteqrasiya birlikləri arasında da əməkdaşlıq barədə müəyyən razılışmalar, müqavilələr həyata keçirilir. Məsələn, Avropa İttifaqı ilə Latın Amerikasını ümumi bazarı ölkələri (Cənub konusu-Merkosur) arasındakı razılığa əsasən tədricən Cənub-Transatlantik azad ticarət zonası formalaşması nəzərdə tutulur. Bu artıq meqaregional inteqrasiya hesab edilir. ABŞ bu razılığa xüsusi maraq göstərir.

1995-ci ildən başlayaraq yeni transatlantik bazarı yaradılması istiqamətində ABŞ ilə Aİ arasında bir çox rəsmi sənədlər imzalanmışdır.

Hazırda Elmi-Texniki İnkilabın transatlantik azad ticarət zonasına (TAFTA) çevrilməsi barədə rəsmi söhbətlər gedir. Odur ki, hətta İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin də TAFTA-

nın tərkibinə daxil olması və eləcə də TAFTA-nın Asiya-Sakit okean əməkdaşlıq ilə (ATES) birləşdirilməsi ideyası da gündəlikdə dayanır.

Bütün bunlarla yanaşı Ümumamerika azad ticarət zonasının yaradılması, Şimali cə Cənubi Afrikanın birləşməsi ideyası da inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsinin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Buradan da qloballaşma və yaxud regional inteqrasiya probleminin hansının qəbul edilməsi iqtisadçıları və siyasətçiləri düşündürməyə bilməz. Beləliklə regional iqtisadi inteqrasiya kompleksləri qloballaşmanın çox zəruri elementi kimi çıxış edirlər.

Odur ki, hazırda regional inteqrasiya prosesi demək olar ki, bütün qitələr üçün ən xarakterik cəhət olmuşdur. Çoxlu sayda ticarət-iqtisadi qruplaşmaları yaranır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məlumatına görə hazırda 134-dən artıq regional ticarət-iqtisadi razılaşması real olaraq fəaliyyət göstərir ki, bunun da 90-nı 1995-ci ildən sonra yaradılmışdır.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, milli təsərrüfatların iqtisadi əlaqələrinin və əmək bölgüsünün inkişafında inteqrasiya obyektiv zəruri bir prosesdir. İnteqrasiya yolu ilə xarici iqtisadi mübadilədən tutmuş istehsal dairəsi də daxil olmaqla milli təsərrüfatların yaxından qovuşması və ərazilər üzrə təsərrüfat proseslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaranır.

İqtisadi inteqrasiyanın yaranması prosesi mürəkkəb və ziddiyətli xarakterə malikdir. Çünki, o bir çox iqtisadi və siyasi səbəblərdən irəli gəlir.

Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı onun milli təsərrüfat çərçivəsindən kənara çıxması, iqtisadi və siyasi amillərin nisbətinin tez-tez dəyişməsi inteqrasiya prosesini artırmışdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya ərazi üzrə yaranır və bir neçə formada təzahür edir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində bu proses dövlətlərarası və mikrosəviyyə olan müəssələrarası (xarici investisiyası əsasında) səviyyədə yaranır.

İnteqrasiya prosesi bura daxil olan hər bir ölkə üçün əlverişli şərtlər yaradır. Bunlardan:

1. İnteqrasiya əməkdaşlığı bu qruplaşma daxilində maliyyə, material, əmək, yeni texnologiya və digər ehtiyatların hərəkətinə zəmin yaradır.
2. Bütün istiqamətlərdə əməkdaşlığı genişləndirir.
3. İqtisadi rəqabətdə müəyyən üstünlüyə nail olmaq imkanı verir.

2. İnteqrasiya proseslərinin təkamülü. Regional inteqrasiyanın əsas formaları

Başqa iqtisadi hadisə və proseslər kimi iqtisadi inteqrasiya da daimi hərəkətdə və dəyişməkdədir. Hər bir inteqrasiya qruplaşmasının iqtisadi modeli uzun tarixi bir prosesin süzgəcindən keçir. Təsərrüfat kompleksini formalaşdıran ayrı-ayrı üsürlərin nisbəti və onların qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir. Odur ki, hər bir regional inteqrasiya öz növbəsində unikaldir və onun təcrübəsinin mexaniki qəbul edilməsi düzgün deyildir. Bütün bunlarla yanaşı bir çox ticarət-iqtisadi qruplaşmalarının fəaliyyətinin müqayisəli təhlili göstərir ki, regional iqtisadi inteqrasiyaların inkişafı müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Hər bir inteqrasiya prosesi müəyyən mərhələdən keçir, hər mərhələnin özünə məxsus səciyyəvi cəhətləri; intensivlik dərəcəsi, dərinliyi, miqyası və s. vardır.

İnteqrasiya prosesi də digər proseslər kimi sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. İnteqrasiya prosesinin klassik təsnifatını Amerika alimi B.Balaşi vermişdir. Balaşi ilk əvvəl əməkdaşlıqla inteqrasiyanı bir-birindən fərqləndirmişdir. O, göstərirdi ki, əməkdaşlıq fəaliyyətində müxtəlif ayrı-seçkiliklər azaldılır. İnteqrasiya prosesində isə ümumiyyətlə hər cür ayrı-seçkilik aradan qaldırılır. B.Balaşi inteqrasiyanın 5 formasını (yaxud 5 mərhələ təşkil etməsini) fərqləndirmişdir. Hər bir forma haqqında ayrıca müqavilə-razılaşma aparılır.

Bunlar aşağıdakılardır:

- Azad ticarət zonası ;
- Gömrük ittifaqı ;
- Ümumi bazar ;
- İqtisadi və valuta ittifaqı ;
- Tam iqtisadi inteqrasiya ; Hər bir formanı nisbətən təfəsilatı ilə şərh edək.

1. İqtisadi inteqrasiyanın ən sadə forması «**azad ticarət zonası**» hesab edilir. Bu birliyin üzvü olan ölkələr gömrük tariflərini, ticarət məhdudiyyətlərini ləğv edirlər. Bura daxil olmayan üçüncü dövlət üçün özləri müstəqil siyasət yeridirlər. İnteqrasiyanın belə forması Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB), Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA), Cənub-Şərqi Asiya (ASEAN) qruplaşması çərçivəsində həyata keçirilir.

2. İqtisadi inteqrasiyanın ikinci əsas forması «**Gömrük İttifaqı**» hesab olunur. Azad ticarət zonasından fərqi ondan ibarətdir ki, burada ancaq tarif dərəcələri və məhdudiyyətlər ləğv edilmir. Həm də üçüncü ölkəyə münasibət də vahid siyasət aparılır. ÜTT-nin 24-cü bəndinə əsasən gömrük ittifaqı gömrük ərazilərini birləşdirir-azaldır. Daxildən gömrük xidməti ləğv edilir, onların vəzifəsi vahid

gömrük ərazisinə verilir. Məsələn: Aİ-də 1968-ci ildən belə qayda tətbiq edilir. Eləcə də Cənub konusu ümumi bazarında (Latin Amerikasında-Merkosur), MDB-nin beş ölkəsində (Rusiya, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan) yaranan gömrük ittifaqını buna misal gətirmək olar.

İnteqrasiyanın bu formada əmtəə axını dəyişir, idxal məhsullarına olan istiqamət artır, istehsalın və istehlakın həcmi dəyişir. Gömrük ittifaqı iqtisadi baxımdan sanki tamamlanmış, başa çatmış formadır. Bu prosesə ancaq beynəlxalq ticarət kimi baxsaq o, daxili ziddiyyətləri özündə həzm etmiş olur.

3. Sonra İqtisadi inteqrasiyanın üçüncü nisbətən mürəkkəb forması olan «**ümumi bazar**» yaranır. Burada azad ticarət və vahid tarif dərəcələri ilə yanaşı kapitalın və işçi qüvvəsinin azad hərəkətinə yol açılır. Bir çox hüquqi, iqtisadi və texniki şərtlər vahid hala salınır. Burada üzv olan ölkələrin qanunvericilik sistemində standartlarda müəyyən yaxınlaşma- eynilik olması vahid idarəçilik orqanları yaradılması zərurət təşkil edir. İstehsal amillərinin sərbəst hərəkəti ümumi ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsinə zəmin yaradır və istehsalın ixtisaslaşmasını sürətləndirir.

4. Dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiyanın daha mürəkkəb forması olan «**İqtisadi və valyuta ittifaqı**» yuxarıdakı formaların bütün cəhətləri ilə yanaşı ümumi iqtisadi və valyuta-maliyyə siyasəti keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada inteqrasiya əməkdaşlığının həyata keçirilməsi üçün idarəçilik institutlarının yaradılmasına- dövlət başçıları şurası, nazirlər şurası, mərkəzi bank və s. yaradılmasına zəmin yaranır. Eləcə də müəyyən mərhələlərdə vahid valyutaya keçirilməsi məsələləri müzakirə edilir.

5. «**Tam iqtisadi inteqrasiya**» forması. Bu mərhələdə vahid bazar məkanında iqtisadi və siyasi məkana çevrilmə prosesi gedir. Burada ancaq müəyyən razılaşma deyil, iqtisadi siyasətlərdə eynilik, qanunvericilik bazalarında yaxınlaşma baş verir. Bu mərhələdə beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərin yeni çoxmilli subyektə formalaşır, vahid federativ (konfederativ) dövlət yaradılmasına doğru hərəkət baş verir.

Beləliklə bu sahədə B.Balaşi, C.Mid, R.Lips, C.Vaynerin fikirləri regional iqtisadi inteqrasiya siyasətinin nəzəri əsası olmuşdur. Lakin təcrübə göstərir ki, real şəkildə inteqrasiya prosesi heç də düz xətt şəkildə inkişaf edə bilməz.

Şimali Amerikada, Latin Amerikasında, Asiya-Sakit okean regionunda, Afrikada, Yaxın Şərqdə bir çox inteqrasiya modelinin mövcudluğu, ölkələrin diferensiasılaşması, təkrar istehsal mexanizminin müxtəlifliyi göstərir ki, regional iqtisadi inteqrasiya eyni sxem ilə inkişaf etmir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin konkret vəziyyəti, hər bir ölkənin iqtisadi-siyasi mənafeyi əlbəttə inteqrasiya prosesinə təsir edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində mikroiqtisadi səviyyədə inteqrasiya (xüsusi korporasiyalararası inteqrasiya) üstünlük verilir. Bu cür xüsusi korporasiya səviyyəli inteqrasiyadan dövlətlərarası (makrosəviyyə) inteqrasiyaya keçid, dövlətlərarası iqtisadi birliklər yaradılmasına səbəb olmuşdur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məhsullar qüvvələrin inkişafı özlüyündə iqtisadi inteqrasiyaya zərurət yaratmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə iqtisadi inkişafa, sənayeləşməyə nail olmaq üçün iqtisadi inteqrasiya birlikləri yaratmağa can atırlar.

Ərazi çərçivəsində ölkələrin iqtisadi yaxınlaşması hər bir birliyin müəssələrin üçüncü ölkələrin müəssələrinin rəqabətindən qorunmasına kömək edir.

İnteqrasiya əlaqələri onların iştirakçılarına imkan verir ki, daha zəruri məsələləri həll edə bilsin. Nisbətən geridə qalmış rayonların inkişafının bərabərləşməsi üçün şərait yaradılır. Əmək bazarında nisbi yaxınlaşma özünü göstərir, əhalinin az təminatlı təbəqəsinə, səhiyyə sisteminin gələcək inkişafına, əməyin mühavizəsinə və sosial təminatına zəruruət yaranır.

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləl xarakter alması XX əsrin ikinci yarısında dünya təsərrüfatının inkişafının əsas meylinə çevrilmişdir. Nisbətən inkişaf etmiş ölkələrin bu və ya digər formada qruplaşdırılması onların təsir dairəsini artırır. Bu isə dünya təsərrüfatının daha qlobal miqyasda beynəlmiləlləşməsinə zəmin yaradır.

Bu kimi dövlətlər və ya qrup dövlətlər müəyyən mənada inteqrasiya mərkəzinə çevrilirlər. Başqa dövlətlər bunların ətrafında qruplaşmaqla dünya təsərrüfatı əlaqələri okeanında özünə məxsus qitə yaradırlar.

İqtisadi inteqrasiya da öz növbəsində bu prosesin iştirakçısı olan ölkələr arasında istehsalın və kapitalın beynəlmiləlləşməsinin sürətlənməsinə zəmin yaradır.

Bütün bu proses zəncirvari şəkildə bir-birilə sıx bağlıdır.

Deməli, məhsuldar qüvvələrin inkişafı → beynəlxalq əmək bölgüsü → istehsalın və kapitalın beynəlmiləlləşməsi → iqtisadi inteqrasiya.

Beləliklə dünya təsərrüfatında ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarının yaxınlaşması və bir-birinə qovuşması prosesi vahid təsərrüfat orqanizm yaranmasına yol açır ki, bu da inteqrasiya adlanır.

İnteqrasiya təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsinin ən yüksək təzahür formasıdır. O, çox yüksək beynəlxalq əmək bölgüsünün və kooperasiya əlaqələrinin qanunauyğun nəticəsidir.

3. Şaquli və üfüqi inteqrasiya

Şaquli inteqrasiya - İdarəetmədə şaquli inteqrasiya inzibati idarənin stilini təsvir edir. Şaquli inteqrasiya qurumu ümumi rəhbər altında iyerarxiyada birləşdirir. Adətən iyerarxiyanın hər üzvü ehtiyacları qarşılamaq məqsədi ilə müxtəlif məhsul və ya xidmət istehsal etmək üçün kombinasiyalı şəkildə birləşirlər. Bu isə üfüqi inteqrasiya ilə ziddiyyət təşkil edir. Şaquli inteqrasiya ləngimə problemindən boyun qaçırmağın bir yoludur. Şaquli inteqrasiya zamanı yaranmış monopoliya adətən şaquli monopoliya adlanır. Andreu Karnegi faktiki olaraq şaquli inteqrasiyanın ideyasını təqdim etdi. Bu sistem daha münasib maliyyə böyüməsi və şirkətlərdə effektivliyi irəli çəkərk üçün biznesmenlərə başçılıq edir.

Şaquli inteqrasiyanın üç tipi - Şaquli inteqrasiya axarboyu yuxarı-tədarükçülər və axarboyu aşağı-alıcılara malik dərəcədir. Üfüqi inteqrasiyanın əksinə olaraq şaquli inteqrasiya yeni firma və məhsullar yaratmaq deyil mövcud firmanın istehsal həcmi genişləndirməyə yönəlib (xammal həcmi artırmaq, satışı artırmaq və s aspektlərlə məsələyə daha dərin yanaşmaq).

Şaquli inteqrasiyada üç müxtəliflik özünü göstərir:

- 1) Geri inteqrasiya (axar boyu yuxarı)
- 2) İrəli inteqrasiya (axınaşağı)
- 3) Tarazlaşdırılmış inteqrasiya (mövcud vəziyyəti qorumaq)

Geri şaquli inteqrasiyada şirkət yeni yeni firmalar yaradır. Bu firmalar şirkətin istehsal edəcəyi məhsulun tərkib hissələrini istehsal edir. Məsələn: Hər hansı bir komputer istehsalçı şirkəti ayrıca olaraq komputer enerji mənbəyi istehsal edən, mouse istehsal edən və s. firma qura bilər. Başqa bir misal ilə desək: Avtomobil istehsal edən şirkət şin, şüşə və metal şirkətinə malik ola bilər. Burada əsas məqsəd yaradılmış hər üç şirkətə müntzəm nəzarət etmək, təchizatı yaratmaq və keyfiyyəti qorumaqdır. 1920-ci ildə Ford və digər avtomobil şirkətlərin əsas məqsədi də bu yöndə idi: Kim ki avtomobil və avtomobil hissələri istehsal edən şirkətlər mərkəzini yarada bilər o istehsal xərclərini azaldaraq qələbə qazanır.

İrəli şaquli inteqrasiyada isə şirkət yeni filiallar açır və bunun məhsulları ilə həm alıcıların həm də öz ehtiyacların qarşılmasında faydalanır. Buna misal olaraq bir turizm firmasını göstərmək olar ki, o həmçinin otellər şəbəkəsinə malikdir.

Tarazlaşdırılmış inteqrasiya isə o deməkdir ki, Şirkət filialları qurur və bunlar həm girişləri (tədarük mallarını) həm də çıxışları (istehsal mallarını) nəzarətdə saxlayır.

Hər üç şaquli inteqrasiya növünə açıqlıq gətirsək görərik ki, geri inteqrasiya şirkətin istehsaldan əvvəl lazım olduğu xammalın özü istehsal etməsi, irəli inteqrasiya istehsaldan sora məhsulun satışı üçün şəxsi bazar məkanları yaratmaq, tarazlaşdırılmış inteqrasiya isə irəli və geri inteqrasiyanın hər iksinə sahib olmaq deməkdir.

Məsələn: Komputer istehsalçısı olan şirkət HDD və RAM istehsal edən firmalar quraraq geri inteqrasiya, Bölgələrdə komputer dükanı və ya internet klublar açaraq irəli inteqrasiya,yox əgər bunlardan hər iksini edərsə tarazlaşdırılmış şaquli inteqrasiya həyata keçirmiş olur.

Şaquli inteqrasiya ən erkən və genişərkibli həyata keçirən Carnegie Steel şirkəti olub. Şirkət yalnız zavodları deyil, eləcə də, polad istehsal edən fabriklər, dəmir filiz çıxarmaq üçün mədənlər, kömür saxtaları, dəmir filizi və kömür nəql etmək üçün dəmir yolları və s, bütün təchizat sistemini formalaşdırdı. Hətta yeni şirkətlərə polad istehsal etməyin yollarını öyrətmək üçün ali tədris müəssisəsi formalaşdırdı.

Üfüqi inteqrasiya- “zəncirin” eyni səviyyəsində əlavə işgüzar fəaliyyət növlərinin qazanılması üfüqi inteqrasiya adlanır. Üfüqi genişlənmə oxşar məhsulların və ya xidmətlərin daxili genişlənməsi; əlavə firmaların yaradılması və ya xarici genişlənmə ilə həyata keçirilə bilər. Məsələn: Bir media şirkəti qəzet, radio, televiziya, jurnal, kitab kimi çoxsahəli şəbəkəni əhatə etməsi üfüqi inteqrasiyadır.

Üfüqi inteqrasiyanın üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Miqyas effektivliyi-Məhsul istehsal həcmi və ya əhatə dairəsini genişləndirmək;
- Görünüş dairəsi-Ümumi məhsulu bir neçə yeni məhsula bölmək.
- Artırılmış bazar şəraiti (Bazarda mövqe, tədarükçülər üzərində hakimiyyət)
- Xarici bazarın idarə olunması ilə beynəlxalq ticarətin maya dəyərini aşağı salmaq

Üfüqi inteqrasiyanın təhlələri

Rəqibləri üstələməklə üfüqi inteqrasiya qurumun bazarda payını artırır ki bu da davamlı hal aldıqda anti-monopoliya problemlər meydana çıxa bilər.

Hüquqi problemlərdən savayı bəzən gözlənilməz problemlər də meydana çıxa bilər ki, bu da üfüqi inteqrasiyanın mənfi nəticələrindədir. Üfüqi inteqrasiyanın ümumi görünüşdən əvvəl rəhbər şəxs qarşılaşacağı problemləri bilməlidir.

Bəzən üfüqi inteqrasiyanın həyata keçirilməsi zamanı çoxlu kobud səhvlərə yol verilir ki bunun da düzəldilməsi çətin olur. Bunu aradan qaldırmaq üçün bazara daxil olarkən müəyyən analizi aparılmalıdır. Məsələn: Komputer proqramları istehsal edən şirkət bazara daxil olmazdan əvvəl həm proqram istehsalçıları həm də komputer avadanlıq istehsalçıları ilə əlaqə yaratmalıdır. Çünki yalnız bunlardan birinin araşdırılması həqiqi inteqrasiyanın həyata keçirilməsini uğurlu edə bilməz.

Nəhayət üfüqi inteqrasiyanın mövcud faydaları real olsa da onların həyata keçirilməsi özbaşına mümkün deyil. Bura da əsas xüsusiyyət aşkar üfüqi strategiyanın var olmasıdır. Bu strategiya qısamüddətli, asan həyata keçiriləbilən olmalıdır.

4. Avropa dövlətləri arasında iqtisadi inteqrasiya birliyinin yaradılmasının əsas tarixi, siyasi və iqtisadi tərəfləri. Avropa İttifaqı.

Avropa ideali, real bir siyasi proyektə çevrilib Avropa ittifaqına üzv olan dövlətlərin hökumət siyasətlərində uzun müddətli bir hədəf halına gəlməmişdən əvvəl, sadəcə filosofların və uzaqgörən insanların düşüncələrində yaşayırdı. Avropa Birləşmiş Ştatları və ya Dövlətləri humanist sülh sevər bir xəyalın parçası idi. Avropa illərcə baş vermiş qanlı müharibələrə şahid olmuşdur. 1870-1945-ci illərdə, Fransa və Almaniya 3 dəfə müharibə etdilər. Bu fəlakətdən sonra, bəzi Avropa ölkələrinin liderləri sülhün təmin olunmasının yeganə yolunun ölkələrin iqtisadi və siyasi yöndən birləşməsi fikrinə gəldilər. Avropa milli uzlaşmasızlıqları dəf edə biləcək təşkilatın qurulması, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı totalitar rəhbərliklərə qarşı mübarizə aparən müqavimət hərəkatlarından qaynaqlanmışdır.

Avropa bütünləşmə müddətinə sürət qazandıran biri federasiya tərəfdarı, digər funksional olan iki hərəkatın müdafiəçiləri İtalyan federalist Altiero Spinelli ilə, 1950-ci ildə Avropa Kömür və Polad ittifaqının (AKPİ) qurulmasına yol açan Schuman Planının ilham qaynağı Jean Monnetdir. Hər iki cərəyanın fərqli fikirləri var idi. Nəticə olaraq 1951-ci ildə, Avropa Kömür və Polad İttifaqı Belçika, Qərbi Almaniya, Lüksemburq, Fransa, İtaliya və Hollandiyadan ibarət 6 üz ilə quruldu. Bu ölkələrdəki polad və kömür sənayesi ilə əlaqədar alınan qərarlar, müstəqil bir quruma ötürülürdü. Sözü gedən qurumun ilik başçısı isə, Jean Monnet oldu. Avropa İttifaqı 1995-ci ildə, ilk fəalları xatirəsinə tikilmiş bir abidə kimidir; iqtisadi, sənaye, siyasət, vətəndaş haqları və xarici ticarət sahələrini əhatə edən çoxsektorlu bütünləşmənin ən üstün formasıdır. Avropada Kömür və Polad İttifaqını quran Paris müqaviləsi (1951), Avropa İqtisadi Birliyini və Avropa Atom Enerjisi Birliyini (Euratom) quran Roma müqavilələri (1957), Vahid Avropa Sənədi (1986) və Maastricht Avropa İttifaqı Müqaviləsi (1992), Üzv dövlətləri hegemon Dövlətlər arasında ənənəvi müqavilələrdən daha möhkəm bir formada bir-birinə bağlayan Aİ-nin hüquqi təməllərini meydana gətirir. Avropa İttifaqı, birbaşa tətbiq edilə bilən imkan olan bir qanun təşkil etmə hüququna malikdir və vətəndaşları leyhinə xüsusi haqlar təyin edə bilər.

Birliyin işləri başlanğıcda altı qurucu üzvü Almaniya, Belçika, Fransa, Hollandiya, İtaliya, Lüksemburq arasında bir kömür və polad ortaq bazarının qurulması ilə məhdudlaşdı. Müharibə sonrasındakı o günlərdə, müharibənin qalib və məğlublarını bərabər hüquqlu olaraq əməkdaşlıq edə biləcəkləri bir təşkilatı qurğu içində bir yerə toplayan İttifaq təməlinə sülhə zəmanət vermənin bir aləti kimi başa düşülürdü. Altılar 1957-ci ildə, Fransız Milli Məclisinin Avropa Müdafiə İttifaqı layihəsini rədd etməsindən 3 il sonra mübarizə apararaq, mal və xidmətlərin sərbəst hərəkatına aid bir iqtisadi birlik qurmağa qərar verdilər. Avropa İqtisadi Birliyi 1957-ci ildə, altı Qərbi Avropa dövləti arasında imzalanan "Roma anlaşması" ilə qurulmuşdur. AİB-nə hüquqən və faktiki olaraq beynəlxalq

bir qurum olma haqqını qazandıran Anlaşma, 1 Yanvar 1958-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Roma Anlaşması, 248 maddə və protokollardan ibarətdir. AİB-nin ən son hədəfi Avropanın siyasi bütünlüyə nail olmasıdır. Bu hədəfə çatmaq üçün nəzərdə tutulan iqtisadi tarazlığı təmin etmək üçün ilk vasitə olaraq üzv ölkələr arasında malların, xidmətlərin, sərmayənin və əməyin sərbəst hərəkət etdiyi bir ortaq bazar və gömrük birliyi qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Roma anlaşmasının 2-ci maddəsində, AİB-nin hədəfi “Birliyin vəzifəsi ortaq bazarın qurulması və üzv ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin getdikcə yaxınlaşdırılması vasitəsilə Birliyin daxilində iqtisadi fəallıqların qanunauyğun inkişafını, sürətli və taraz bir yayılmanı, artan bir sabitliyi, həyat səviyyəsinin sürətlə yüksəldilməsini və birləşdirdiyi dövlətlər arasında daha möhkəm münasibətlər qurmaqdır”, şəklində ümumiləşdirmişdir. Məlumatlarda gömrük vergiləri planlaşdırıldığı kimi, 1 iyul 1968-ci ildə ləğv edildi; xüsusilə kənd təsərrüfatı və ticarət siyasətləri olmaqla ortaq siyasətlər 60-cı illərin sonunda yerini tutmuşdur. Altıların uğuru Birləşmiş Krallıq, Danimarka və İrlandiyanın Birlik üzvlüyünə müraciət etməsinə səbəb oldu. General “Gaulle” un idarəsi altında olan Fransanın 1961-ci ildə və 1967-ci ildə 2 dəfə veto hüququnu istifadə etdiyi çətin dövrdən sonra, bu 3 ölkə 1972-ci ildə üzvlüyə qəbul edildilər. Üzv dövlətlərin sayını altıdan doqquza yüksəldən ilk genişləndirmə ilə birlikdə, birlik sosial və regional mövzularda üzərinə götürdüyü məsuliyyətlərlə yeni nüfuz qazandı. 1973 və 1979-cu illərdəki iki neft böhranı, dünya səviyyəsində pulun qeyri- sabitliyi daha da artdı. 1979-cu ildə, Avropa Pul Sisteminin dövrüyyəyə girməsi valyuta məzənnələrinin sabitləşməsinə kömək etdi. Birlik 1981-ci ildə Yunanistanın, 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliyanın qatılmaları ilə cənuba doğru genişləndi. Bu genişlənmələr, onilliklərin iqtisadi inkişafı arasındakı fərqlilikləri azaltmağa yönələn proqramın həyata keçirilməsini zəruri etdi. Bu dövrə Birlik, Aralıq dənizinin cənubu ilə Afrika, Karib və Sakit Okean ölkələri ilə yeni anlaşmalar imzalayaraq beynəlxalq səviyyədə daha mühüm bir rol oynamağa başladı; Afrika, Karib və Sakit Okean ölkələri bir-birinin ardınca dörd Lome Müqaviləsi (1975, 1979, 1984 və 1989) ilə Birliklə əlaqə qurdular. Bütün Birlik üzvləri olan ölkələr arasında 15 aprel 1994-cü ildə Mərakeşdə imzalanan bir müqavilə ilə, dünya ticarətinin inkişafında yeni bir dövrə addım atıldı. 1 yanvar 1995-ci ildə, Avropa İttifaqına 3 yeni üzv qatıldı. Avstriya, Finlandiya, və İsveç özlərinə məxsus yardımları ilə Birliyi zənginləşdirir, Orta və Şimali Avropada yeni açılımları təmin edirlər. 2004-cü ildə isə on yeni ölkə Aİ-na üzv oldu. (Kipr, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya və Sloveniya). 1995-ci il tarixində üzvlük müraciəti qəbul edilən Bosqarıstan və Rumıniya ilə rəsmi müzakirələr başlandı və 2007-ci ildə birlik üzvü ola biləcəkləri düşünüldü. 1987-ci ildə üzvlük müraciəti edən Türkiyə isə, 3 oktyabr 2005-ci ildə müraciət sənədinin qəbul edilməsilə rəsmən müzakirə müddətinin başlanmasına haqq qazandı. 2004-cü ildə müraciət edən Makedoniya isə, 2005-ci ilin Dekabrında namizəd ölkə statusu aldı. Son olaraq isə Albaniya, Serbiya-Çernaqoriya, Bosniya Herseqovina və BMT tərəfindən qorunan Kosova namizədlik statusu gözləyən ölkələrdir.

Avropa İttifaqının genişlənməsi, 1952-2007-ci illəri əhatə edir. Genişlənmə XXI əsrə hazırlaşan Aİ-1 üçün vacib fürsətlərdən biri idi. Yeni üzvlərə bir sabitlik və rifah bölgəsi təqdim edərək, qitənin sülh yolları ilə bütünləşməsini daha irəli götürmək üçün bənzərsiz tarixi bir vəzifədir. Aİ indidən uğurlu bir genişlənmə keçmişinə sahibdir. Avropa Kömür və Polad İttifaqının Qurulmasına aid Paris Anlaşması (1951) ilə, Avropa İqtisadi Birliyinin və EURATOM-un qurulmasına aid Roma anlaşması (1957), altı qurucu üzv tərəfindən imzalanmışdır: Belçika, Fransa, Almaniya, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya. Aİ bundan sonra dalbadal dörd genişlənmə müddətindən keçmişdir:

1957-ci il: Belçika, Fransa, Almaniya, İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya (qurucu üzvlər)

1973-cü il: Danimarka, İrlandiya və İngiltərə

1981-ci il: Yunanıstan

1986-cı il: Portuqaliya və İspaniya

1995-ci il: Avstriya, Finlandiya və İsveç

2004-cü il: Estoniya, Litva, Latviya, Çex Respublikası, Polşa, Kipr, Slovakiya, Sloveniya, Malta və Macarıstan

2007-ci il: Rumıniya, Bolqarıstan

Avropa Şurası 1997-ci il Dekabrda, Lüksemburq Zirvəsində genişlənməni mümkün hesab edən müddəti başlamışdır. Bu müddətdə ilk növbədə aşağıda göstərilən on iki ölkə namizəd ölkə statusu almışdır: Bolqarıstan, Cənubi Kipr Rum İdarəsi, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Rumıniya, Slovakiya, Sloveniya. Avropa Komissiyasının tövsiyyəsi ilə 31 mart 1998-ci ildə, altı ölkə ilə müzakirələrə başlamışdır: Kipr, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Polşa və Sloveniya. Malta 1996-cı ildə “dondurulmuş” olduğu üzvlük müraciətini, 1998-ci ilin Oktyabrında yenidən başlatmışdır. Avropa Şurası 1999-cu Dekabrında Helsinki Zirvəsində, üzvlük müddətinin keyfiyyətini əhatəli şəkildə artırmış və Avropa Komissiyasının tövsiyyələrinə əməl edərək, altı üzv ölkəyə daha rəsmi üzvlük müraciətinə başlamağı qərar vermişdir: Bolqarıstan, Laviya, Litva, Malta, Rumıniya və Slovak Respublikası. Bu altı ölkə ilə müzakirələr, 15 fevral 2000-ci ildən rəsmən açılmışdır. Avropa Şurası Helsinkidə, Türkiyənin digər üzvlərə tətbiq olunan eyni kriteriyalara görə bir üzv olduğunu qeyd etmişdir. 1 May 2004-cü il tarixində, 10 yeni üzv ölkənini (Çex Respublikası, Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Litva, Latviya, Estoniya, Malta və Kipr) Aİ-yə rəsmən qatılması ilə, Aİ tarixinin ən əhatəli genişlənməsini başa çatdırmış oldu. Cəmi 378 milyon əhalisi olan Aİ-nin əhalisi son genişlənmə ilə birlikdə 454 milyona çatarkən, 10 yeni ölkənin qatılmasıyla Aİ-nin rəsmi dillərinin sayı da 11-dən 20- yə yüksəldi. Avropa qitəsinin tarixi bölünməsini sona çatdıran bu genişlənmə dalğası, Aİ-nin sosial, mədəni, iqtisadi tarazlıqları ilə birlikdə təşkilati dayağını da böyük ölçüdə dəyişdirdi.

Avropa İttifaqının Məqsədləri

Müasir Avropa İttifaqının hüquqi bazası kimi çıxış edən Roma Müqaviləsində , birlik qarşısında əsas məqsədlər qoyulmuşdur:

- İqtisadi inkişaf və iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- Daha yüksək həyat şəraitinin yaradılması;
- Gələcəkdə siyasi birliyin yaradılması;
- Gömrük birliyinin yaradılması;
- Üzv dövlətlər arasında məhsulların sərbəst dövriyyəsi;
- Ticarət üçün yaradılmış kvota və maneələrin aradan qaldırılması;
- İnsanların, xidmətlərin və kapitalın azad hərəkəti;
- Kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və digər rəqabət sahələrində birgə siyasətin yürüdülməsi
- Qanunvericiliyin bir-birinə uyğunlaşdırılması;
- Birgə xarici ticarət siyasətinin aparılması.

Maastixt müqaviləsində isə, Avropa İttifaqının başlıca dörd məqsədi göstərilir:

- Vahid Avropa vətəndaşlığının tətbiq olunması;
- Azadlıq, təhsükəsizlik və qanuniliyin təmin edilməsi;
- İqtisadi və sosial yardım;
- Avropanın dünyada rolunun möhkəmləndirilməsi.

Avropa İttifaqının strukturu

Avropa İttifaqı, sülh qorumaq, iqtisadi və sosial irəliləməni təmin etmək məqsədilə toplanmış 27 üzv dövlətdən ibarətdir. Birliyin içində ortaq qurumları olan üç İttifaq yer alır. Birincisi, 1951-ci il tarixli Paris anlaşması ilə qurulan **Avropa Kömür və Polad Birliyi**dir. Daha sonra, 1957-ci il tarixində Roma anlaşması ilə **Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Atom Enerjisi Birliyi (EURATOM)** qurulmuşdur. İttifaqlar, bu müddətin sonunda üzv dövlətlər arasındakı bütün daxili sərhədləri ləğv edərək, vahid bir bazar qurublar. 1992-ci ildə Maastrixdə imzalanmış Avropa İttifaqı Anlaşması ilə, iqtisadi və pul birliyi formalarında irəliləyən və məlum sahələrdə hökumətlərarası əməkdaşlığı əhatə edən bir Avropa İttifaqı

qurulmuşdur. Avropa İttifaqını isə bənzəri olan iqtisadi birliklər və ya əməkdaşlıq etdiyi qurumlardan fərqləndirən ən böyük xüsusiyyət, təşkilati bünövrəsidir. Birliyi idarə edən qurumlar bunlardır:

Avropa Parlamenti - üzv dövlətlərin milli parlamentlərilə oxşar haqlara sahib olan Avropa Parlamenti, Aİ xalqlarının demokratik siyasi iradəsini təmsil edir. 1979-cu ildən bu yana vahid dərəcəli ümumi seçimlə 5 illik iş başına gələn Avropa parlamentinin cavabdehlikləri bunlardır: Komissiya tərəfindən edilən qanun təkliflərini Şuraya da bildirərək (məsləhət üsulu, əməkdaşlıq üsulu, ortaqlıq-qərar üsulu, Parlamentin fikir uyğunluğu) qanuniləşdirir. Bundan başqa, hər il Dekabr ayında Avropa İttifaqı büdcəsini təsdiqləyir.

Avropa Zirvəsi - Aİ-yə ölkələrin dövlət və hökumət başçılarıyla Avropa Komissiyası Başçısını Qurulmuş olduğu 1974-cü ildən bəri ildə ən azı iki dəfə bir araya gətirir.

Avropa Şurası - Üzv ölkələrin Xarici işlər Nazirələrindən ibarət olmaqla birlikdə gündəmdəki mövzuya görə ələ alınacaq mövzularla əlaqəli nazirlər səviyyəsində təmsilçilərdən də təşkil oluna bilər. Cəmi 9 fərqli Şura Tərkibi vardır: Ümumi İşlər və Xarici Əlaqələr, İqtisadi və Maliyyə İşləri , Ədalət və Daxili işlər, Xidmətə alma, Sosial Siyasət, Sağlamlıq və İstehlakçı Haqları, Rəqəbətlik, Nəqliyyat, Telekommunikasiya və Enerji, Kənd Təsərrüfatı və Balıqçılıq, Təhsil, Gənclər və Mədəniyyət.

Avropa Komissiyası - Aİ siyasətçilərinin planlaşdırıcı və koordinatorudur. Qanun təklifləri hazırlayır, Parlament və Şuraya təqdim edir.

Ədalət Divanı və Bidayət Məhkəməsi - Ədalət Divanı 15 hakim və onlara kömək edən 9 qanun keşişçisindən ibarət olur. Bununla yanaşı 1989-cu ildə 15 hakimdən ibarət olan bir Bidayət Məhkəməsi də qurulmuşdur.

Ali Maliyyə Məhkəməsi – Mərkəzi Lüksemburqda yerləşən Ali Maliyyə Məhkəməsi, 1975-ci ildə qurulmuşdur, Avropa İttifaqı büdcəsinin qayda və məqsədlərə görə istifadə edilməsini təmn edir.

İqtisadi və Sosial Komitə və AKPB məsləhət Komitəsi – İqtisadi və Sosial Komitə, fərqli təzyiqli qruplarının Avropa İttifaqında təmsilinə şərait yaradan məsləhət qurumudur. Komitə Avropa Şurasına, Komissiyaya və Parlamenta məsləhətçilik edir və işləri ilə qurumların daha demokratik qurum olmasını təmin edir.

Bölgələr Komitəsi – Avropa İttifaqı anlaşmasıyla qurulmuşdur. Yerli və regional məqamları təmsil edən 317 əsas və 317 ehtiyat üzvü vardır.

Avropa İnvestisiya Bankı – Avropa İttifaqının maliyyə qurumu ilan Avropa İnvestisiya Bankı, 1958-ci ildə roma Anlaşması ilə birliyin hədəflərini həyata keçirməsinə kömək edərək investisiyanı maliyyələşdirmək məqsədilə qurulmuşdur.

Avropa Mərkəzi Bankı və Avropa Pul İnstitutu – Avropa Mərkəzi Bankı (ECB) , Avropa pul birliyinin yaranmasından etibarən 1 oktyabr 1998 –ci ildə fəaliyyətə başlamış, yeni pul vahidi AVRO da 1 Yanvar 1999-cu ildən bank işlərində istifadə edilməyə başlamış və 1 Yanvar 2002-ci ildə tədavülə çıxarılmışdır.

Ombudsman – Avropa İttifaqı ölkələrində yaşayan şəxslərin, qurumların və şirkətlərin haqlarını hər hansı pis idarəetmə tətbiq olunması qarşısında qorumaqla, vəzifələndirilmiş yoxlama qurumu və şikayət müraciəti olunan yerdir.

Avropa İttifaqının fəaliyyəti

Avropa İttifaqının əsas fəaliyyət prinsiplərini tədqiqatçılar aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar.

- Milli və ümumi maraqlar arasında balans yaradan dövlətlərarası və dövlətüstü qurumların mövcudluğu;
- Avropa İttifaqı İnstitutu ilə, milli dövlətlər arasında dəqiq səlahiyyət bölgüsü;
- Qəbul olunan qərarların müxtəlif təsnifatı (məcburi və tövsiyyəvi qərarlar, qərarların icrası vasitəsinin dövlətlər tərəfindən azad seçimi və s.)
- Birlik qərarlarının üstünlüyü prinsipi (bu hər sahə üzrə dövlətlərarası müqavilələlə təsdiqlənir);
- İntegrasiya proseslərinin ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməsi.

5. Digər iqtisadi inteqrasiya təşkilatları

Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA)

NAFTA nə ya North Amerikan Free Trade Area, Amerika qitəsində inkişaf etmiş inteqrasiya qrupudur, NAFTA 1994- cü ildə təsis edilmişdir və tərkibinə üç dövlət daxildir: ABŞ, Kanada və Meksika. NAFTA hal-hazırda dünyada ən böyük regional azad ticarət zonasıdır. NAFTA ərazisində 406 milyaon əhali yaşayır. Şimali Amerika azad ticarət zonası haqqında razılaşma, kompleks razılaşmalardan ibarətdir və ticarətdən savayı bu razılaşmalar xidmət və investisiyalar sahələrini əhatə edir.

NAFTA-nın yaranma tarixi

Şimali Amerika regionunda azad ticarət zonasının yaradılması bir sıra amillərlə şərtlənir:

- iştirakçı ölkələrin coğrafi yaxınlığı və milli iqtisadiyyatların struktur oxşarlığı
- ölkələr arasında sıx ticarət əlaqələri və genişlənən istehsalın əlaqələndirilməsi;
- Amerikada TMK-ların Kanada və Meksikada və Kanada TMK-ların ABŞ-da genişlənən şəbəkəsi

ABŞ, Kanada və Meksika arasında əmtələrin və xidmətlərin azad ticarəti prosesində NAFTA yeni bir mərhələdir. Qərbi Avropadan fərqli olaraq, Şimali Amerikada Təsərrüfat kompleksinin yaradılması üçün impuls "aşağıdan yuxarı" istiqamətdə, yəni, amerikan və kanadalı şirkətlərin əməkdaşlığa meyl etməsi istiqamətində getmişdir. Bu o deməkdir ki, əgər Avropada əvvəlcə müqavilələr bağlanmış və sonra iqtisadi əlaqələr inkişaf etmişdirsə, Şimali Amerikada əvvəlcə iqtisadi əlaqələr inkişaf etmiş və sonra onlar müqavilə çərçivəsinə salınmışdır. XX əsr boyu ABŞ və Kanada arasında kapitalın, əmtələrin işçi qüvvəsinin azad hərəkəti sayəsində sərhədlər şəffaflaşdı. Şimali Amerikada İnteqrasiya üçün birinci addım, "Ebbot planı" olmuşdur. Bu plan 1947-ci ildə qəbul edilmişdir. Və əsas məqsədi, Kanada iqtisadiyyatının aparıcı sahələrinə ABŞ investisiyalarını cəlb edilməsidir. 1959-cu ildə, ABŞ və Kanada birgə hərbi istehsal haqqında müqavilə bağlamışlar. Bu da Merika standartlarının kanada istehsalına daxil olmasına şərait yaratmışdır. 1965-ci ildə, avtomobil istehsalı sahəsində ticarətin liberallaşması haqqında müqavilə imzalanmışdır. ABŞ , Kanada və Meksikanın ticarət birliyi ideyası, 1970-ci illərdən reallaşmağa başladı. Əvvəlcə söhbət enerji

birliyinin yaradılmasından gedirdi. Bu tip ideya 1980-ci illərdə reyqan və Buş tərəfindən təklif olunmuşdur. ABŞ və Kanada arasında iqtisadi münasibətlərin keyfiyyətə dəyişməsi, 1988-ci ildə dövlət səviyyəsində azad ticarət haqqında Amerika-Kanada müqaviləsinin bağlanması ilə şərtlənirdi. Müqavilə əmtəə və xidmət ticarətində (nəqliyyat, telekommunikasiya, kompüter, maliyyə sistemləri, turizm) məhdudiyatların qarşılıqlı aradan qaldırılması öhdəliyini, Kanada ərazisində maliyyə-kredit sistemində xarici mülkiyyətə olan məhdudiyatların və eynilə ABŞ və Meksika iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsini artırdı. 1992-ci ildə Meksika Amerika-Kanada ticarət müqaviləsinə qoşuldu. NAFTA ərazisində inteqrasiya prosesləri, Avropa İttifaqı inteqrasiyasına bənzər getməli idi: ABŞ, Kanada, Meksika əmtəələrin, kapitalın, işçi qüvvəsinin, texnologiyaların ümumi bazarın yaradılması və üç dövlətin vahid təsərrüfat orqanizminin formalaşdırılması. NAFTA-nın özəyi Amerika - Kanada iqtisadi inteqrasiyasıdır – Canada – US. Free Trade Agreement – CUSFTA. Bu müqaviləyə görə 10 il ərzində Şimali Amerikanı birləşdirən azad ticarət zinası yaradılmalı idi. Meksikanın birləşməsi isə , 1990-cı ildən başlamışdır. İki il sonra isə, üç dövlət arasında müqavilə bağlanmışdır. Müqavilə 1994-cü ildən qüvvəyə minmişdir.

NAFTA-nın məqsədləri

NAFTA-nın məqsədi, iştirakçı ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi, hər şeydən əvvəl isə əmtəələrin ticarəti sahəsində baryerlərin aradan qaldırılmasıdır. Bu məhdudiyatların yarısı NAFTA yaradılmasın dərhal sonra aradan qaldırılmışdır, qalanları isə 14 il ərzində tədricən ləğv edilmişdir. Avropa İttifaqından fərqli olaraq, NAFTA-nın məqsədlərinə dövlətlərarası inzibati orqanların yaradılması və ya yeni qanunvericiliyin işlənilib hazırlanması daxil deyildi. NAFTA yalnız, beynəlxalq hüquq çərçivəsində beynəlxalq ticarət müqaviləsidir. NAFTA xarici istehsalçılara qarşı proteksionist qaydalar müəyyən edir (xüsusilə tekstil sənayesi və avtomobil istehsalı).

Birliyin məqsədləri:

- Müqavilənin iştirakçıları arasında ticarət sahəsində baryerlərin aradan qaldırılması və əmtəələrin və xidmətlərin hərəkətinin stimullaşdırılması;
- Azad ticarət zonasında ədalətli rəqabət üçün şəraitin yaradılması və dəstəklənməsi;
- Müqavilənin iştirakçıları ərazisinə investisiyaların cəlb edilməsi;
- İntelektual mülkiyyət hüquqlarının lazımi və effektiv səviyyədə qotunmasına təminat;
- Müqavilənin şərtlərinin həyata keçirilməsi, mübahisələrin birgə həll olunması, idarəetmə məsələləri üzrə işlək mexanizmlərin yaradılması;

- Müqavilənin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə gələcək üç tərəfli, regional və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün bazanın yaradılması;

NAFTA-nın strukturu

Şimali Amerika inteqrasiya kompleksinin strukturu, avropa inteqrasiya modeli ilə müqayisədə özünəməxsus xarakterə malikdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, NAFTA dövlətlərinin qurumu deyil, sadəcə azad iqtisadi zonadır. Əsas fərqlərdən biri, ABŞ, Kanada və Meksika iqtisadiyyatının bir-birindən asılılığının assimetrik olmasıdır. Məsələn, Meksika və Kanadanın təsərrüfat strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyəti, Kanada-Amerika və Meksika-Amerika inteqrasiyasının miqyasına nisbətən azdır. Kanada və Meksika, Amerika əmtəə və işçi qüvvəsi bazarında rəqibdirlər və onlar amerika korporasiyalarının kapital və texnologiyasının cəlb edilməsi uğrunda “mübarizə” aparırlar.

NAFTA-nın strukturu mükəmməl deyil. Bu ondan irəli gəlir ki, NAFTA daxilində də yalnız bir iqtisadi güc var- ABŞ. Bu mərkəzləşmə idarəetməni asanlaşdırır (lider ölkə daha zəif tərəfdaşlarına öz şərtlərini qəbul etdirir), lakin eyni zamanda mübahisələrə gətirib çıxarır. Buna görə də NAFTA daxilində xüsusi güclü mexanizmə malik olan qurum yoxdur. İki əsas orqan –**Azad Ticarət komissiyası** və **Katiblikdir**. Komissiya, NAFTA-nın mərkəzi təşkilatı institudur. Komissiya, ticarət nazirləri səviyyəsində fəaliyyət göstərir və üçtərəfli müqavilənin şərtlərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı yaranan hər hansı bir mübahisəni həll edir. Əgər dövlətlərdən hər hansı biri komissiyanın qərarı ilə razılaşmırsa, həmin dövlətə qarşı üzv dövlətlər tərəfindən ticarət və müxtəlif sanksiyalar tətbiq olunur. Katiblik isə, inzibati-texniki məsələlərin həlli ilə məşğuldur.

NAFTA-nın fəaliyyəti

Baxmayaraq ki, NAFTA ticarətin liberallaşdırılmasına yönəldilmişdir, bu qurum həm də digər sahələri əhatə edir. NAFTA çərçivəsində əmək və ekoloji əməkdaşlıq sahəsində müqavilələr imzalanmışdır: NAAEC- North American Agreement on Ecological Cooperation və NAALC –North American Agreement Labour Cooperation.

NAFTA iştirakçıları Avropa İttifaqında olduğu kimi, birliyi transformasiya etmək niyyətində deyillər. Bu onunla izah olunur ki, ABŞ xarici ticarətin 70 % qeyri-NAFTA dövlətlərinin payına düşür. Buna görə də, ABŞ öz xarici siyasətində azad iqtisadi siyasət yürütmək istəyir. ABŞ-da Kanada ixracının 75-80 %-i həyata keçirilir (Kanada ÜMM 20 %). ABŞ- ın Kanada xarici investisiyalar üzrə payı 75 %-dir, Kanadanın ABŞ-da isə 9 %. Meksika ixracının 70- %-i ABŞ-a istiqamətlənib, ABŞ-dan idxal isə Meksika üçün 65 %-dir. Meksikaya qoyulan bir-başa investisiyaların ümumi payından ABŞ-

in payı 60 % təşkil edir. ABŞ ÜMM, Kanada ÜMM göstəricilərini 14,5 dəfə, Meksika ÜMM göstəricilərini isə 19 dəfə üstələyir.

Latın Amerikasını İnteqrasiya Assosiasiyası (ALADİ)

Latın Amerikasını İnteqrasiya Assosiasiyası, Latın Amerikasını ölkələri arasında ən iri ticarət-iqtisadi inteqrasiya qruplaşmasıdır. Təşkilat, 1980-ci ildə təsis edilmişdir. LAİ-nin yaradılmasının əsas məqsədi, Latın Amerikasını regionunda iqtisadi və sosial inkişafı təmin etmək üçün vahid bazar yaratmaqdır. LAİ-nin 11 üzvü var (Mərkəzi və Cənubi Amerika dövlətləri). Üzv dövlətlər öz aralarında preferensial ticarət haqqında razılaşma imzalayırlar. Nəzərdə tutulur ki, nisbətən daha çox inkişaf etmiş dövlətlər, daha az inkişaf etmişlərə ticarət sahəsində güzəştlər edir. LAİ üzvləri üç qrupa bölünmüşdür: daha çox inkişaf etmiş (Argentina, Braziliya, Meksika), orta səviyyəli (Venesuela, Kolumbiya, Peru, Uruqvay, Çili) və az inkişaf etmiş (Boliviya, Paraqvay, Ekvador). Ümumilikdə təşkilat, 20 milyon km² sahəni əhatə edir və ərazisində 493 milyona əhali yaşayır. Təşkilatın qərərgahı Montevideo şəhərində (Uruqvay) yerləşir. Təşkilatın rəsmi dilləri, ispan və portuqal dilləridir.

ALADİ-nin yaranma tarixi

1969-cu ildə, Mərkəzi və Cənubi amerika ölkələri iqtisadi cəhətdən inteqrasiya etmək məqsədilə, regional təşkilatın təsis edilməsi haqqında razılığa gəldilər. And ölkələri, Latın Amerikasını Azad Ticarət Zonasını təsis etdilər. 1980-ci ildə isə həmin birliyə üzv ölkələr təşkilatı daha da təkmilləşdirmək məqsədilə yığışaraq, ALADİ- Latın Amerikasını İnteqrasiya Assosiasiyasını yaratdılar. Əvvəlkindən fərqli olaraq yeni yaradılmış təşkilat, onun tərkibinə qatılmaq istəyən hər hansı bir ölkəni qəbul edə bilərdi. Həmçinin, ALADİ-yə üzv ölkələr həm öz aralarında, həm də regiondan kənar ölkələrlə ikitərəfli razılaşdırmalr bağlaya bilərdilər. Bu zaman, həmin ölkələr Assosiasiyanın digər üzvləri qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Bütün bu şərtlər öz əksini, 1980-ci ilin Avqust ayının 12-də imzalanmış Montevideo Müqaviləsində tapmışdır. Məhz müqavilədə nəzərdə tutulan şərtlərə uyğun olaraq, Meksika həm ALADİ-yə üz olmuş və həm də NAFTA-ya qoşulmuşdur. Müqavilənin 44-cü maddəsində bu məsələlər öz əksini tapmışdır. Montevideo Müqaviləsi, ALADİ-ni yaradan və idarə edən qlobal hüquqi çərçivə sənədidir. Montevideo Müqavilə aşağıdakı prinsipləri əsas götürülür : plüralizm, həmrəylik, elastiklik, fərqli yanaşma və müxtəliflik. ALADİ, 1981-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Üzv dövlətlər, 1984-cü ildə Regional Tarif İmtiyazları cədvəlini qəbul etmiş və onun müddətini 1987-ci ilədək uzatmışlar.

ALADİ-nini məqsədləri

ALADİ-nin məqsədi, Latin Amerikasını Azad Ticarət Zonası kimi fəaliyyət göstərən təşkilatın bazasında, yeni ümumi Latin Amerikasını vahid bazarını yaratmaqdır.

ALADİ-nin stukturu

Təşkilatın tərkibi

Montevideo Müqaviləsinə əsasən, istənilən Latin Amerikasını dövləti təşkilata üzv ola bilər. Bu müqaviləni ilk olaraq imzalamış ölkələr Argentina, Boliviya, Braziliya, Çili, Kolumbiya, Ekvador, Meksika, Paraqvay, Peru, Uruqvay və Venesueladır. 1999-cu ildə Kuba Respublikası ALADİ-yə üzv olmuşdur. Təşkilatın üzvləri inkişaf səviyyəsinə görə 3 qruplaşmaya bölünür:

- Daha çox inkişaf etmiş –Argentina, Braziliya, Meksika;
- Orta səviyyəli – Venesuela, Kolumbiya, Peru, Uruqvay, Çili;
- Az inkişaf etmiş – Boliviya, Paraqvay, Ekvador.

Təşkilatın strukturuna aşağıdakı orqanlar daxildir;

- Baş Katiblik;
- Xarici İşlər Nazirləri Şurası;
- Qiymətləndirmə və Həmrəylik Konfransı;
- Nümayəndələr Komitəsi;
- Köməkçi orqanlar.

ALADİ-nin fəaliyyəti

ALADİ, Latin Amerikasını regionunda vahid bazar yaratmaq üçün aşağıdakı mexanizmlərdən istifadə edir;

- Regional Tarif İmtiyazları – üzv ölkələrdə istehsal olunan məhsullara tətbiq olunur;
- Regional Sərhəd Razılaşmaları – üzv ölkələr arasında;
- Digər razılaşmalar – regionun bir və ya bir neçə ölkəsi arasında bağlanan razılaşmalar.

Məhz ALADİ çərçivəsində MERKOSUR, And Qruplaşması, Üçlər Qrupu və s. kimi subregional qruplar fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda, ALADİ çərçivəsində 32 müqavilə qüvvədədir.

MERKOSUR (MERCADO COMU”N DEL CONO SUR)

MERKOSUR-subregional ticari-iqtisadi birlikdir.Bu birliyə Braziliya, Argentina, Paraqvay, Uruqvay və Venesuela daxildir və eləcədə assosiasiya olunmuş üzvlər Boliviya, Çili, Kolumbiya, Ekvador və Peru daxildir.

İspan dilindən tərcümədə bu birlik ”Cənub konusunun ümumi bazarı” adlanır.Təşkilatın emblemində də cənub xaçının bürcü təsvir olunub. Baş qərargahı Montevideo (Uruqvay) şəhərində yerləşir.

Merkosurun strateji məqsədi-qarşılıqlı intensiv ticarət, investisiyanın effektiv istifadəsi əsasında üzvlərinin iqtisadi artımına zəmanət verən birliyin yaradılması , həmçinin subregionların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasıdır.

Yaranma tarixi.

1960-cı illərin sonunda baş vermiş iqtisadi və siyasi böhrandan sonra C.Amerikada inteqrasiya proseslərinə maraqlı 1980-ci illərdən başlayaraq yenidən artmağa başladı. Belə ki, 1986-cı ildə Argentina və Braziliya-Latın Amerikasının iqtisadi cəhətdən güclü iki dövləti iqtisadi əməkdaşlıq və davamlı inteqrasiyanın inkişafı haqqındakı birgə layihələrini irəli sürdülər və başqa ölkələrin bura qatılmasının açıq olduğunu elan etdilər.Bundan sonra Uruqvay və Paraqvay da tez vaxtda onlara qoşuldular.1991-ci ilin mart ayında Paraqvayın Asunsone şəhərində gömrük birliyi və ümumi bazar-MERKOSURun yaradılması haqqında dördtərəfli müqavilə imzalandı.Amma ölkələr arasındakı real ticarət bloku 1995-ci ildən qanuni qeydiyyatla alındı.Bu vaxta qədər mürəkkəb hazırlıq işləri gedirdi.

1994-cü ildə Asunsone müqaviləsinə əlavə olaraq sərbəst ticarət zonasının yaradılmasını və sonradan onun gömrük birliyi ilə əvəz olunmasını təsdiq edən yeni müqavilə imzalandı.1995-ci ildə bu

müqavilə qüvvəyə mindi və birliyin sərhədləri daxilinə üçüncü ölkədən məhsul idxalına dair ümumi gömrük tarifləri tətbiq olunmağa başlandı.

Təşkilatın prestiji qalxmağa başladıqca C.Amerikanın başqa dövlətləri də buraya qoşulmağa başladılar.1996-cı ildə Boliviya,2000-ci ildə isə Çili assosiasiya olunmuş üzvlər kimi təşkilata qoşuldular.2002-ci ildə isə Venesuela da bu təşkilata üzv qəbul edildi.

Təşkilati strukturu.

Aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi MERKOSURun əsas idarəedici orqanı-**Ümumi bazar** şurasıdır.Onlar periodik olaraq dövlət başçıları və ya xarici işlər nazirlikləri səviyyəsində görüşürlər və inteqrasiyanın inkişafı ilə bağlı siyasi planlarını həyata keçirirlər.Əsas icraedici orqan isə-Ümumi bazar qrupudur.Ümumi bazar qrupu Montevideoda(Uruqvay) inzibati katibliyə və eləcə də birbaşa özünə tabe olan 10 texniki komissiyaya malikdir.Bu komissiyalar ticarətlə,gömrük tənzimlənməsi ilə,texniki normalarla,valyuta-maliyyə siyasəti ilə,makroiqtisadi siyasətlə,quru və dəniz nəqliyyatı ilə,sənaye texnologiyaları ilə,kənd təsərrüfatı və energetika ilə bağlı məsələlərlə məşğul olurlar.

MERKOSUR-un təşkilati strukturuna aşağıdakı orqanlar daxildir.

- **Ümumi Bazar şurası** - İnteqrasiya prosesləri ilə bağlı ümumi rəhbərlik (Xarici işlər nazirləri səviyyəsində)
- **Ümumi Bazar qrupu** - Əsas icra edici orqan
- **Birləşmiş Parlament komissiyası** – MERKOSUR parlamentinin səlahiyyətli orqanı
- **Sosial iqtisadi məsləhət formu** – İştirakçı dövlətlərin iqtisadiyyatlarının social iqtisadi sektoru ilə bağlı səlahiyyətli orqan
- **İnzibati katiblik**
- **Texniki komissiyalar**

Uğurları və inkişaf perspektivləri.

Cənub konusunun ümumi bazarı Latin Amerikasının ən effektiv inkişaf edən inteqrasiya təşkilatlarından biri oldu.MERKOSURun yaradılması iştirakçı ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin artmasına gətirib çıxardı.Belə ki, 1991-1997-ci illər ərzində bu ölkələr arasındakı ticarət

dövriyyəsi 6 dəfə artdı,amma buna baxmayaraq onların inkişaf etmiş ölkələrlə aralarında olan məhsul dövriyyəsi dəyişmir.Bu ölkələr arasındakı sərbəst ticarət zonasında bütün gömrük rüsumları, 90 % məhsullarda digər məhdudiyətlər aradan qaldırılıb və üçüncü ölkələrlə ticarət zamanı 85% idxal olunan mallara eyni daxili tariflər tətbiq olunur.Yaxın vaxtlarda ümumi valyutanın yaradılması haqqında da danışıqlar gedir(Aİ-nın pul vahidi olan euro kimi).

Iqtisadçıların fikrinə görə,bu təşkilatın yaradılması ona daxil olan ölkələrə öz iqtisadiyyatlarını stabilləşdirməyə kömək etdi.1990-ci illərdə inflyasiyanın qarşısını almaq idxalın artırılması ilə həyata keçirildi və qiymət siyasətinin qaydaya salınması iqtisadi düşüşün qarşısını almağa yardımçı oldu: Misal olaraq Braziliya və Argentinanı göstərmək olar.Belə ki,1991-1993-cü illərdə Braziliyada iqtisadi durğunluq zamanı yerli sənaye o vaxtlar iqtisadi yüksəlişdə olan Argentinanın bazarına çıxış imkanı olduğu üçün ayaqda dura bildi.Argentinaya da 1994-1995-ci illərdəki iqtisadi düşüş zamanı xilasedici qüvvə kimi dinamik inkişaf edən Braziliya bazarı kömək etdi.MERKOSURun təcrübəsi göstərdi ki,uğurlu inteqrasiya təşkilatı qurub,inkişaf etdirmək üçün heç olmasa bu təşkilata daxil olan ölkələr içində ikisinin güclü iqtisadi əlaqələri olmalıdır ki,böhran zamanı pis vəziyyətdə olan tərəfdaşlarına yardım edə bilsinlər.

MERKOSURun fəaliyyətdə olduğu dövrdə Latin Amerikasının digər təşkilatları ilə ticari iqtisadi tərəfdaşlıq getdikcə böyüməyə başladı.Meksika və Çili özlərinin geosiyasi mövqeyindən istifadə edərək NAFTA və MERKOSUR arasında bağlayıcı bənd rolunu oynamağa cəhd göstərirlər.1991-ci ildə Mərkəzi Amerikada yaradılmış “Mərkəzi Amerika inteqrasiya təşkilatı-SICA“(6 dövlət-Qvatemala,Honduras,Kosta-Rika,Nikaraqua,Panama,Salvador) 1998-ci ildə öz sərbəst ticarət zonasını MERKOSURun sərbəst ticarət zonası ilə birləşdirmək haqqında müqavilə imzaladılar.

Qarşılıqlı investisiya qoyuluşları da nəzərə cərpacaq dərəcədə artmağa başladı.Belə ki,1995-cil ilin dekabr ayında MERKOSUR və AI arasında “Regionlar arası müqavilə“ imzalandı.Bu müqavilədə 2001-ci ilə qədər bu təşkilatlar arasında sərbəst ticarət zonasının yaradılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdu.Bu müqavilənin bağlanmasına ən çox təşəbbüs göstərənlərdən biri öz köhnə müstəmləkələri ilə keçmiş ənənəvi əlaqələrini saxlayan İspaniya idi.

Latin Amerikasını ölkələri arasındakı uğurlu iqtisadi və siyasi yaxınlaşma ABŞ-ın qərb yarımkürəsindəki inteqrasiya proseslərini nəzarət altında saxlamasına mane olurdu.Buna görə də ABŞ 1994-cü ildə Mayamidə Amerika qitəsinin 34 ölkəsinin dövlət başçıları iclasına çağırdı. Burada Latin Amerikasi ölkələrinin iqtisadi inkişafını sürətləndirmək haqqında məsələlər müzakirə olundu və “Amerika qitəsinin sərbəst ticarət zonası(Free Trade Area of Americas-FTAA)“nın yaradılması haqda layihə irəli sürüldü və bəyənildi.Müqavilənin bağlanması 2005-ci ilə qədər yubadıldı.Belə ki,danışıqlar zamanı əsasən 2 layihə müzakirə olunurdu-braziliya və amerika layihələri.Braziliya öz layihəsində inteqrasiyanın MERKOSUR və NAFTA simasında ayrı-ayrı inkişafını təklif edirdi.Amerika isə öz

layihəsində NAFTA daxilində Latin Amerikasını inteqrasiya təşkilatlarını əritməklə panamerikan sərbəst ticarət zonası yaratmağı təklif edirdi.

NAFTA'nın MERKOSUR-u ərazi və əhali baxımından 2 dəfə, ÜDM baxımından 7 dəfə, məhsul dövriyyəsi baxımından 28 dəfə üstələdiyini nəzərə alan Latin Amerikasını ölkələri Braziliya layihəsinin lehinə səs verdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq MERKOSUR Latin Amerikasının ən böyük inteqrasiya təşkilatı olaraq öz yerini saxlayır. Belə ki, Latin Amerikasının əhalisinin 200 milyondan çoxu, ÜDM-nun 50%-i, birbaşa xarici investisiyanın 40%-i, məhsul dövriyyəsinin 60%-dən çoxu və daxili ticarətinin 33%-dən çoxu bu təşkilatın payına düşür.

İnkişaf problemləri.

Ortaya çıxan yaxşı nəticələrə baxmayaraq (digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin inteqrasiya qrupları ilə müqayisədə) MERKOSUR da digər inteqrasiya təşkilatlarının üzləşdiyi problemlərlə üzləşir. Üzv dövlətlərin müxtəlif tipli olması və onların iqtisadi inkişaflarının nisbətən aşağı səviyyədə olması bu təşkilatın qarşılaşdığı ən əsas problemlərdən biridir.

MERKOSUR çərçivəsində böyük və nisbətən güclü "yeni sənayeləşmiş ölkələr" (Braziliya və Argentina) nisbətən zəif Uruqvay və Paraqvay ilə birləşməyə cəhd edirlər. Vahid sənaye rəqabəti şərtlərinin yaradılması Uruqvay və Paraqvayın sənayeləşməsinin zəifləməsinə gətirib çıxaracaq və bu da onları nisbətən güclü olan qonşulardan asılı vəziyyətə salacaqdır. Buna görə də onlar üçün davamlı olaraq ticarətdə bəzi güzəştlər tətbiq olunur. Bütün bunlara baxmayaraq Cənub konusunun zəif ölkələrində belə təsəvvür yaranır ki, onları "kasıb qohumlar" kimi əldə saxlayırlar və onlara inkişaf etmiş ölkələrə sata bilmədikləri məhsulları satırlar.

Iqtisadçıların müşahidələri onu göstərir ki, MERKOSUR ölkələrinin qarşılıqlı ticarətində dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyi aşağı olan məhsullar üstünlük təşkil edir. Nəticədə qarşılıqlı ticarət istehsalçılar üçün kömək rolunu oynamağa başlayır, amma daha inkişaf etmiş ölkələrin idxal olunmuş məhsullarını seçən istehlakçılar üçün bunun heç bir faydası yoxdur. Başqa inteqrasiya qurumlarının təcrübəsi onu göstərir ki, "ikincidərəcəli məhsullar"la qurulan qarşılıqlı ticarət heç də uzunmüddətli perspektivə malik deyil. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Cənub konusunun ölkələri arasında region daxili məhsul dövriyyəsinə yüksək texnologiya məhsullarının payı getdikcə artır: əgər 1970-ci ildə maşınqayırma sahəsindəki hasilat 3,4 % idisə, 1985-ci ildə 12,6%, 1996-ci ildə isə – 16,4 % olmuşdur.

Cənub Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası – ASEAN

ASEAN, cənub - şərqi Asiya ölkələrini regional təşkilatdır. Təşkilat 1967-ci ildə təsis olunmuşdur. ASEAN siyasi, iqtisadi və mədəni regional hökumətlərarası təşkilatdır. Təşkilatın təsis olunması haqqında bəyannamə Banqkok şəhərində imzalanmışdır və “Banqkok Bəyannaməsi” kimi tanınır. Təşkilatı beş Asiya ölkəsi – İndoneziya, Malaziya, Sinqapur, Tailand və Filippin təsis etmişlər. 1984-cü ildə Bruney, 1995 –ci ildə Vyetnam, 1997-ci ildə Laos və Myanma, 1999-cu ildə Kamboca ASEAN-a üzv olmuşdur. Papua-Yeni Qvineya təşkilatda müşahidəçi statusa maləkdir. Təşkilatın katibliyi Cakarta da yerləşir. ASEAN ölkələrinin əhalisinin ümumi sayı 500 milyon nəfərə yaxındır, ərazisi 4,5 milyaon km²-dir . Ticarətin həcmi burada 1400 milyard dollardır.

ASEAN-ın yaranma tarixi

Cənub-Şərqi Asiyada hökumətlərarası əməkdaşlığın ilk addımlarını “soyuq müharibə” illərində tapmaq olar. Lakin, həmin dövrdə bu əməkdaşlıq kəskin hərbi –siyasi xarakter daşıyırdı. Burada söhbət cənub-şərqi Asiya ölkələrinin hansı qlobal sistemin tərəfini tutmasından gedirdi (kapitalizm və ya sosializm). İqtisadi əsasda birləşmək cəhdləri baş tuta bilmirdi. Lkin, 8 avqust 1967-ci ildə Bankqok şəhərində İndoneziya, Malaziya, Sinqapur, Tailand və Filippin dövlətlərinin xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilən konfransında qərara alınmışdır ki, iqtisadi birliyi rəhbər tutan böyük regional təşkilat yaradılsın. ASEAN-ın siyasi müstəqilliyində mühüm addımlardan biri, 1971-ci ilin noyabr ayında qəbul edilən Cənub-Şərqi Asiyada sülh, azadlıq və neytrallıq zonası haqqında Kuala-Lumpur bəyannaməsi olmuşdur. Bu bəyannamədə qeyd olunurdu ki, göstərilən region neytral zonadır və bütün üzv dövlətlər onun tanınması üçün lazımı tədbirlər görəcəklər və bu zonaya xarici qüvvələr daxil ola bilməz. ASEAN-ın İndoneziyada keçirilən ilk sammitində Cənub şərqi Asiyada dostluq və əməkdaşlıq haqqınd müqavilə və razılaşma haqqında bəyannamə qəbul edilmişdir. Müqavilədə əsasən nəzərdə

tutulurdu ki, ASEAN üzvləri yaranacaq hər hansı bir qarşılıqlı ziddiyətləri regionda sülhün qorunması üçün sülh yolu ilə həll edəcəklər və bütün mübahisəli məsələlər danışıqlarla nizama salınacaq.

ASEAN-ın məqsədləri

ASEAN-ın təsis edilməsi haqqında bəyannamədə, təşkilatın aşağıdakı məqsədləri öz əksini tapmışdır:

- Cənub-şərqi Asiya ölkələrinin iqtisadi inkişafının, sosial və mədəni inkişafının sürətləndirilməsi;
- BMT Nizamnaməsinin müddəalarına uyğun olaraq, sülh və regional sabilliyin qorunması;
- İqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, texnika və kadrların hazırlığı sahəsində aktiv əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardımın genişləndirilməsi;
- Sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsində daha effektiv əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- Qarşılıqlı ticarətin genişləndirilməsi və üz ölkələrin vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Digər beynəlxalq və regional təşkilatlarla möhkəm və qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulması.

Həmin bəyannamədə həmçinin, qeyd olunurdu ki, ASEAN onun prinsipləri, məqsəd və əvzifələrini tanıyan bütün dövlətlər üçün açıqdır. 2003-cü ildə ASEAN liderləri bəan etmişdilər ki, ASEAN üç təməl sütundan ibarətdir: ASEAN Təhlükəsizlik Cəmiyyəti, ASEAN İqtisadi Cəmiyyəti və ASEAN Sosial-Mədəni Cəmiyyəti

ASEAN ölkələri aşağıdakı fundamental prinsipləri öndə tuturlar:

- Müstəqillik, suverenlik, bərabərlik, ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna qarşılıqlı hörmət;
- Hər bir dövlətin xarici müdaxilədən azad olaraq siyasət yürütməsi;
- Bir-birinin xarici əlaqələrinə qarışmamaq;
- Mübahisə və münaqişələrin sülh yolu ilə nizama salınması;
- Güc tətbiq etməmək və güclə hədələnməmək;
- Üzv ölkələr arasında effektiv əməkdaşlıq.

ASEAN-ın stukturu

Təşkilatın tərkibi : Bruneı- Darussalam, Vyetnam, İndoneziya, Kamboca, Laos, Malaziya, Myanma, Sinqapur, Tailand və Filippin.

Təşkilatın strukturuna aşağıdakı orqanlar daxildir:

- ASEAN sammiti;
- ASEAN Nazirləri səviyyəsində keçirilən müşavirələr;
- ASEAN daimi Komitəsi;
- ASEAN Katibliyi;
- Komitələr və İxtisaslaşmış qurumlar;

ASEAN-ın fəaliyyəti

Hal-hazırda ASEAN iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə regional əməkdaşlığı həyata keçirir. 90-cı illərin əvvəllərində, ASEAN Rusiya ilə Çin arasında danışıqlar prosesinin təşəbbüskarı kimi çıxış etmişdir. Həmçinin, ASEAN Kamboca probleminin həll edilməsinə yardım olmuşdur. Hər il ASEAN nazirlərinin keçirdikləri konfranslar zamanı, Asiya-Sakit okean regionunda təhlükəsizlik məsələləri üzrə fikir mübadiləsi aparılır.

ASEAN ölkələri regional tərəfdaşlar (ABŞ, Kanada, Yaponiya, Cənubi Koreya, Çin, Rusiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Hindistan, Avropa İttifaqı) ilə “10+1” sxemi əsasında keçirdiyi görüşlər də, çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1996-cı ildən Sinqapur təşəbbüsü ilə Asiya-Avropa dialoqu (The Asia Europe Meeting) çərçivəsində mütəmadi görüşlər keçirilməyə başlamışdır. ASEAN bu əməkdaşlığa böyük önəm verirdi və onunla əsaslanırdı ki, Avropa İttifaqı və ASEAN ölkələrinə birlikdə ÜMM 54 % və dünya ticarətinin 57 % payı düşür. Lakin ASEAN-a Myanma üzv olduqdan sonra insan hüquqlarının vəziyyətini kəskin sürətdə tənqid edir, xüsusən də Myanma hökumətinin müxalifətin neytrallaşdırılması metodlarını.

ASEAN çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq əsasən, ticarət sahəsində cəmləşir və əsas məqsəd regionda azad iqtisadi zonanın yaradılmasıdır. Azad İqtisadi Zona yaradılması haqqında qərara, 1992-ci ildə Sinqapurda keçirilən 4-cü sammitdə qərara alınmışdır. Qərara alınmışdır ki, 2003-cü ilədək əmtəələrin vahid bazarı yaradılacaq və burada sənaye istehsalı məhsullarına qoyulan tariflər 5 % ötməyəcək. Razılaşma 1993-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Bunun nəticəsində, Asiya ölkələri arasında ticarətin növbəti 5 il ərzində 80 milyard dollardan, 155 milyard dollara qalxmışdır.(1996) .

Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlığı (ATEC)

Bu birlik Asiya-Sakit okean ərazisində yaradılmış ikinci böyük inteqrasiya qrupudur. Qeyd etməliyik ki, bu ərazidə hələ 1967-ci ildə qeyri-dövlət təşkilatı olan Sakit okean iqtisadi Şurası və 1980-ci ildə Sakit okean İqtisadi əməkdaşlıq Şurası yaradılmışdır. Hər iki qrup öz milli hökumətlərində hərtərəfli dəstək də alırdılar. Bu əməkdaşlıq 1989-cu ilin noyabr ayında yaradılmışdır və 21 dövləti özündə birləşdirir.

Bu birlik Avstraliyanını təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Əsas məqsəd Sakit okean hövzəsində iqtisadi əməkdaşlığın inkişafından ibarət olmuşdur. Əvvəlcə bura daxil olan ölkələrin sayı 12, sonra 18 daha sonra 21 olmuşdur. Əvvəlcə ATEC nazirlərin görüşü səviyyəsində fəaliyyət göstərmişdir. 1993-cü ildən isə dövlət başçıları nın və hökumətin müntəzəm görüşləri həyata keçirilir.

Bu birliyin əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bu birlikdə inteqrasiya prosesləri əsasən TMK-ın aparıcı rolu ilə həyata keçirilir.
2. İnteqrasiya prosesləri iqtisadi, mədəni, sosial-siyasi cəhətdən fərqlənən ölkələr arasında aparılır.
3. Asiya-Sakit okean ərazisi çərçivəsində olan bu inteqrasiya yarım regional ittifaqlardan ibarət cənub-şərqi Asiya və Şimali Amerika Azad Ticarət zonasını, Cənub-Sakit okean formunu da əhatə edir.

Hər-halda müasir şəraitdə bu birlikdə inteqrasiya prosesləri aşağıdakı cəhətləri özündə əks etdirir:

- 1994-cü ildə İndoneziyanın Baqor şəhərində yüksək səviyyədə keçirilən yığıncaqda qərara lınmışdır ki, inkişaf etmiş ölkələr üçün 2010-cu ilə, digər ölkələr üçün isə 2020-ci ilə azad

ticarət zonaları yaradılması və investisiya dairəsində liberallaşdırma prosesi başa çatdırılmalıdır. Ümumdünya Ticarət təşkilatının razılaşmalarına uyğun olaraq gömrük dərəcələrinin azaldılması həyata keçirilməlidir.

- Mütəxəssislərin mülahizələrinə görə ATEC bu regionda ticarət üzrə olan problemlərin müzakirəsi mərkəzinə çevrilə bilər.
- ABŞ-da və Aİ-də müəyyən himayədarlıq meyllərinin artması dünya ticarətinin sürətlə liberallaşdırılmasında və bu qurumun Asiya ölkələri ilə olan inteqrasiya proseslərində məhdudiyətliliklər yarada bilər.

Hazırda inteqrasiya proseslərinin nəticəsidir ki, bu qruplaşmaya daxil olan bəzi ölkələrdə xüsusən Asiya ölkələrində iqtisadi artım daha dinamik olmuşdur. Odur ki, dünya üzrə ÜDM-də onların payı xeyli artmışdır. Hazırda dünya üzrə ÜDM-un 60 %-dən artığı ATEC ölkələrinin payına düşür.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB), keçmiş SSRİ ölkələrinin əksəriyyətinin birləşdiyi dövlətlərarası birlikdir. MDB-nin tərkibinə Azərbaycan, Rusiya, ermənistan, Bealarus, Gürcüstan, Qazaxıstan, Maldova, Tacikistan, Özbəkistan və Ukrayna daxildir. Türkmənistan, müşahidəçi sttusuna malikdir. Təşkilatın işçi dili rus dilidir, qərərgahı Minsk şəhərində yerləşir. Təşkilatı, 8 dekabr 1991 ci ildə yaranmışdır. MDB ölkələrinin əhalisi 2006-cı il hesablamalarına görə, 280 milyon nəfər təşkil edir.

MDB-nin yaranma tarixi

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra, ittifaq ərazisində əməkdaşlığı davam etdirmək üçün müəyyən bir təşkilatın yaranmasına ehtiyac duyulurdu. Məhz belə təşkilat, Müstəqil Dövlətlər Birliyi olmuşdur. Bu təşkilat, 1991-ci ildə yaradılmışdır.

MDB Belarus, Rusiya və Ukrayna tərəfindən təsis edilmişdir. Bu dövlətlər tərəfindən 8 dekabr 1991-ci ildə Minsk şəhərində imzalanmış müqavilədə bəyan edilmişdir ki, Sovet İttifaqı dərin böhran şəraitində öz fəaliyyətini dayandırır və bu məqsədlə İttifaqa daxil olan ölkələr siyasi, iqtisadi, humanitar, mədəni və digərsahələrdə əməkdaşlığını digər formalarda davam etdirməlidir. 21 dekabr 1991-ci ildə, bu müqaviləyə Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan, Belarus, Rusiya və Ukrayna ilə birgə, MDB-nin məqsəd və prinsipləri haqqında Alma Ata Bəyənaməsini imzaladılar. 1993-cü ildə, Gürcüstan MDB-yə qoşulmuşdur. 2005-ci ilin avqust ayında, Türkmənistan MDB-nin həqiqi üzvlüyündən çıxmışdır və müşahidəçi statusu

əldə etmişdir. Moldova və Ukrayna parlamentləri, MDB Nizamnaməsini hələlik ratifikasiya etməyiblər. Bu da odeməkdir ki, formal olaraq onlar Birliyin üzvləri deyillər MDB-nin bəzi stukturlarında Monqolustan müşahidəçi qismində çıxış edir. Hal-hazırda, Gürcüstan demək olar ki, MDB sıralarından çıxmışdır.

1993-cü ildin sentyabr ayında, Birliyin dövlət başçıları tərəfindən İqtisadi birliyin yaradılması haqqında müqavilə imzalanmışdır. İqtisadi birliyin məqsədi əmtəələrin, xidmətlərin, işçi qüvvəsinin, kapitalın azad hərəkətinə əsaslanan ümumi iqtisadi məkan formalaşdırmaq, razılaşıdırılmış pul-kredit, vergi, qiymət, gömrük, xarici iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması, təsərrüfat fəaliyyətinin nizamlanması metodlarının yaxınlaşdırılması, birbaşa istehsal əlaqələrinin yaradılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

1995-ci ildə Belarus, qazaxıstan, Qırğızıstan və Rusiya arasında iqtisadi və humanitar inteqrasiyanın dərinləşməsi haqqında razılaşma imzalanmışdır. 2000—ci ilin oktyabr ayında, beş dövlətin – Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Tacikistan dövlət başçıları Avrasiya İqtisadi Birliyinin təsis edilməsi haqqında müqavilə imzalamışdır. Hal-hazırda Ermənistan, Moldova və Ukrayna Avropa İqtisadi Birliyində müşahidəçi statusuna malikdirlər. 25 dekabr 2005-ci ildə, bu təşkilata Özbəkistan qoşulmuşdur. 2003-cü ilin sentyabr ayında Belarus, Qazaxıstan, Rusiya və Ukrayna tərəfindən Vahid İqtisadi Məkanın yaradılması haqqında razılaşma imzalanmışdır.

1993-cü idə, MDB-nin Nizamnaməsi qəbul edilmişdir. Nizamnamədə dövlətlərin aşağıdakı birgə fəaliyyəti sahələri vurğulanır:

- İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması;
- Xarici siyasət fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi;
- Ümumi iqtisadi məkanın formalaşdırılmasında, nəqliyyat və rabitə sahələrində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- Əhəlinin sağlamlığının və ətraf mühitin qorunması;
- Sosial və immiqrasiya siyasəti məsələləri;
- Mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə;
- Müdafiə siyasətində və xarici sərhədlərin mühavizəsində əməkdaşlıq.

MDB-nin Nizamnaməsinə görə, təşkilata yeni üzvlərin qəbul edilməsi üzvlərin birgə razılığı ilə əldə edilir.

MDB-nin məqsədləri

Birliyin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- MDB çərçivəsində dövlətlərin üzərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi;
- Siyasi, iqtisadi, ekoloji, humanitar, mədəni və digər sahələrdə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;
- Birgə iqtisadi məkan çərçivəsində, üzv dövlətlərin hərtərəfli və balanslaşdırılmış şəkildə iqtisadi və sosial inkişafı, dövlətlərarası əməkdaşlıq və inteqrasiya;
- Beynəlxalq hüququn qəbul edilmiş ümumi prinsipləri və ATƏT-in sənədlərinə uyğun olaraq, əsas insan azadlıq və hüquqlarının təmin olunması;
- Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasında üzv dövlətlər arasında əməkdaşlıq, hərbi və silah xərclərinin azaldılması sahəsində effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi, nüvə və digər növ kütləvi qırğın silahlarının məhv edilməsi, ümumi və tam silahsızlaşdırmaya nail olunması;
- Birlik ərazisində üzv dövlətlərin vətəndaşlarına azad rəbitə, əlaqə və hərəkət etməkdə yardım etmək;
- Hüquq münasibətləri sahəsində qarşılıqlı hüquqi yardım və əməkdaşlıq;
- Birliyin dövlətləri arasında mübahisələrin və münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunması;
- Üzv dövlətlərin dövlətlərin kütləvi informasiya vasitələrində obyektiv prinsipi, millətlərarası mübahisəyə gətirib çıxara biləcək məlumatların yayılmasına yol verməmək.
- Faşizm, irqçilik, dözümsüzlük ideyalarını yayan, siyasi partiyalar və qruplaşmaların fəaliyyətlərinin qadağan olunması;

MDB-nin stukturu

MDB-nin tərkibi: Azərbaycan, Ermənistan, Tacikistan, Belarus, Gürcüstan, Qazxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya Federasiyası, Tacikistan, Ukrayna, Özbəkistan.

MDB-nin nizamnamə orqanları:

- Dövlət başçıları şurası;
- Hökumət başçıları şurası;
- Xarici işlər nazirləri şurası;
- Müdafiə Nazirləri Şurası;
- Sərhəd qoşunları komandaları şurası;

- Parlamentlararası Assambleya;
- İqtisadi Məhkəmə.

MDB-nin İcraçı orqanaları:

- İqtisadi şura;
- Birliyin üzv dövlətlərinin daimi səlahiyyətli nümayəndələrinin Şurası;
- İcraçı komitə.

MDB-nin sahələrarası əməkdaşlıq orqanları:

- Anti-terror Mərkəzi;
- Dövlətlərarası Bank;
- Dövlətlərarası statistika komitəsi;
- Standartlaşma, meteorologiya və sertifikatlaşdırma üzrə dövlətlərarası şura;
- Təbii və texnogen xarakterli fəvqəladə hallar üzrə dövlətlərarası şura;
- Anti-inhisar siyasəti üzrə dövlətlərarası şura;
- Əmək, miqrasiya və əhalinin sosial müdafiəsi üzrə məşvərəçi şura;
- Elektro-enerji şurası;
- Birliyin gömrük xidmətləri rəhbərləri şurası;

MDB-nin fəaliyyəti

Müstəqil Dövlətlər Birliyi, post-Sovet məkanında iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin qurulması üçün bir alternativdir. MDB-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq təşkilat çərçivəsində fəaliyyət aşağıdakı sahələrdə həyata keçirilir:

- Kollektiv təhsükəsizlik və hərbi-siyasi əməkdaşlıq;
- Münaqişələrin aradan qaldırılması və mübahisələrin həll olunması;
- İqtisadi, sosial və hüquqi sahələrdə əməkdaşlıq;

MDB dövlətləri, alternativ inteqrasiya variantları axtarırlar. MDB məkanında artıq bir neçə daha konkret məqsəd güdən təşkilatlar yaradılmışdır:

- Kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqavilə təşkilatı;
- Avrasiya iqtisadi birliyi;
- Mərkəzi Asiya əməkdaşlığı;
- Şanxay əməkdaşlıq təşkilatı;
- Vahid iqtisadi məkan;
- GUAM- Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova.

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf uğrunda təşkilat - GUAM

Demokratiya və iqtisadi inkişaf uğrunda təşkilat –GUAM, beynəlxalq regional təşkilatdır. Onun tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldova daxildir. GUAM-nın rəsmi dili ingilis və rus dilləridir. Əvvəllər təşkilatın tərkibinə Özbəkistan da daxil idi, buna görə də təşkilatın adı GUÖAM kimi səslənirdi. Lakin sonradan, 2005-ci ilin may ayında Özbəkistan təşkilatın üzvləri sırasından çıxmışdır. Nəticədə təşkilatın adı bərpa edilmişdir.

GUAM-ın yaranma tarixi.

GUAM hazırki institusional formasına çatanadək bir neçə mərhələ keçmişdir:

1. GUAM-ın məşvərət formu- 1997-ci ilin Oktyabr ayının 10-da Avropa Şurasının Strasburqda keçirilən sammiti zamanı təsis edilmişdir;
2. GUAM-ın birləşməsi – dövlət başçılarının sammiti çərçivəsində 2001-ci il iyun ayının 7-də QUÖAM-ın Yalta Xartiyası imzalanmışdır;
3. Demokratiya və İqtisadi İnkişaf uğrunda Təşkilat _GUAM. 2006-cı ilin may ayının 23-də GUAM-ın Kiyev sammitində yaradılmışdır. Elə burada təşkilatın Nizamnaməsi imzalanmışdır.

GUAM-ın məqsədləri

Təşkilatın Nizamnaməsinə uyğun olaraq, GUAM-ın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Demokratiya dəyərlərin möhkəmləndirilməsi, qanunun aliliyinin təmin edilməsi və insan hüquqlarına hörmət;
- Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi;
- Beynəlxalq və regional təhlükəsizlik və sabilliyin möhkəmləndirilməsi;
- Ümumi təhlükəsizlik məkanının yaradılması üçün Avropaya inteqrasiyanın gücləndirilməsi və həmçinin, iqtisadi və humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- Tərəflərin sosial-iqtisadi, nəqliyyat, enerji, elmi-texniki və humanitar potensialının inkişaf etdirilməsi;
- Qarşılıqlı maraq kəsb edən sahələrdə siyasi əlaqələr və praktiki əməkdaşlığın aktivləşdirilməsi.

GUAM-ın stukturu

Təşkilatın stukturuna, Şura və Katiblik daxildir. Şura, təşkilatın əsas orqanıdır və öz işini dövlət başçıları (sammit), xarici işlər nazirləri, milli kordinatorlar və daimi nümayəndələr səviyyəsində təşkil edir. GUAM-ın Kiyev sammitinin qərarlarına uyğun olaraq, Kiyev şəhərində təşkilatın Katibliyi yerləşir və bu orqan Baş katib tərəfindən idarə olunur. Kiyevdə həmçinin, GUAM-ın informasiya ofisi fəaliyyət göstərir. Müxtəlif sahələr üzrə əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi işlərinə işçi qrupu baxır. Təşkilatın işçi və köməkçi orqanları, daimi və ya müvəqqəti əsasda fəaliyyət göstərir və xarici işlər nazirlərini Şurasının qərarına uyğun olaraq yaradılır. İşçi dairələrində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə, təşkilatın nəznində GUAM-ın işçi şurası fəaliyyət göstərir. 2004-cü ildə GUAM-ın üzv ölkələri müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində, xüsusilə də BMT və ATƏT bir-irilə sıx əlaqələr qurur. 2003-cü ildə GUAM, BMT Baş assambleyasında müşahidəçi statusu əldə etmişdir.

GUAM-ın fəaliyyəti

GUAM aktiv olaraq digər dövlətlərlə əməkdaşlıq edir. Ticarət və nəqliyyat daşınması, sərhəd və gömrük nəzrətinin təmin edilməsi, terorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və narkotik alveri ilə mübarizəyə dair GUAM-ABŞ çərçivəsində proqramına uyğun olaraq ABŞ, Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstan

ekspertlərinin yardımı ilə GUAM bir sıra layihələr həyata keçirmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, terorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotika alveri və digər təhlükəli cinayətlərlə mübarizəyə dair, GUAM-ın virtual mərkəzi yaradılmışdır. Hal-hazırda, ticarət və nəqliyyat daşımaya yardım layihəsinin həyata keçirilməsi sahəsində işlər görülür.

Yuxarıda adı çəkilən ABŞ-GUAM çərçivə proqramı, 2002-ci ilin dekabr ayının 6-da təsdiq edilmişdir. Proqrama aşağıdakılar daxildir:

- GUAM virtual mərkəzinin yaradılması;
- Anti-terrorist istiqamətdə informasiya mübadiləsi üzrə vahid informasiya məkanını yaradılması;
- Gömrük və sərhədyanı sahələrdə əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyətin gücləndirilməsi istiqamətində layihələrin həyata keçirilməsi.

6. Korporativ İnteqrasiya

Böyük sənaye kompaniyalarının kapitalının qiymətləndirilməsi iqtisadi və maliyyə sahəsindəki mövcud tədqiqatlarda müstəqil sənaye kompleksinin problemi kimi baxılmalıdır. Ancaq ayrı-ayrı tədqiqat tapşırıqlarına baxarkən bu sahəyə həsr olunmuş elmi tədqiqat və praktik məsələlərin həlli sahəsində işlər aparılmalıdır.

Biznes portfeli, o cümlədən T. Rouplend, T. Koller, D. Murrana, C. Prat, M. Fedotovun monqrafiyaları

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflər ayrı-ayrı iri şirkətlərin vəsaitlərindən istifadənin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan bu sahəyə yanşmanın prinsip və qiymətləndirilməsinin ümumi yolunu tapa bilmişlər. Bir sıra müəlliflər çoxməhsullu və o cümlədən şirkətin qiymətləndirilməsi və ümumi kapitalda bu şirkətlərin sərmayəsinin qiymətləndirilməsinin rolunun varlığını nəzərə alınmasını vacib sayırlar.

Korporativ strategiyaların tədqiqi o cümlədən M.Porter, M.Quld,E. Kembell, M. Aleksandr.

Bu tədqiqatlar korporativ strategiyanın böyük kompaniyaların effektiv işinə təsirini öyrənmiş və korporativ mərkəzlərin çoxməhsullu şirkətlərin yaradılması və biznes-portfelinidarə olunmasında korporasiyaların müxtəlif bölmələri arasında əlaqələrin rolunun olduğunu göstərmişlər. Bu tədqiqatların əsas məqsədi korporativ strategiyaların formalaşdırılması üçün praktiki məsləhətlərin verilməsidir.

İnteqrasiya olunmuş strukturların tədqiqatı və o cümlədən Uilyamsona, Keyvza, Auerbaxa, Butırkina, Kleyner, Avdaşevoy, Xpabrova, Feldman və b.

Bu müəlliflər hesab edirlər ki, korporativ inteqrasiyada teoritik və praktik aspektlərin nəzərə alınmasını önə çəkirlər. Bu tədqiqatlarda əsas kriteriya kimi təşkilat strukturlarının effektivliyi və şirkətlərin faktiki bazar kapitallaşmasındakı rolunu qeyd edirlər.

Beləliklə bu analitik tədqiqatların müəllifləri böyük sənaye kompaniyalarının kapitalını əsas elementlərini buraya, daxil etmirlər. Hansı ki, bunların nəzərə alınması onların ümumi kapital dəyərinin xarakteristikasını verməklə, mütəxəssislərə tələbatı bu sahədə istehlakçılara göstərilən xidmətin qiymətləndirilməsini özündə əks etdirə bilər. Bu problemlərin həlli korporativ maliyyə, strateji menecment, iqtisadi nəzəriyyə və yeni analitik tədqiqatları son hadisələrin inteqrasiyasını nəzərə alınmasını tələb edir.

AVROPA- unikal region olmaqla formal və qeyri-formal inteqrasiyanı yüksək inkişaf etdiyi və bu sahələrin bir-birini dəstəkləməklə qarşılıqlı inkişaf etdiyi məkandır. İlk müharibədən sonrakı dövrlərdə inteqrasiya əsasən dövlətin mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatına əsaslanırdısa artıq bu gün inteqrasiya prosesini hərəkətə gətirən qüvvənin bütün səviyyələrdə biznes-struktur və ya dövlət institutlarının olduğunu müəyyən etmək çox çətindir. Artıq 90-cı illərin sonunda istehsal müəssələrinin yarısından çoxunun iqtisadi rəqabəti Aİ səviyyəsində milli rəqabətdən üstün sayılırdı. Bu ittifaq ölkələrində bazar qiymətlərinin sıx surətdə bağlı olmasında özünü göstərir ancaq faktiki olaraq mübadiləsi aparılmayan mallarda qiymət fərqləri qalmaqda davam edir. Avropada inteqrasiyanın daha bir özəlliyi kiçik və orta biznesin transmilliləşməsi və bundan azad iqtisadi bazarlarda istifadənin üstünlüyüdür və sonda firmadaxili ticarətin çox böyük vüsət almışdır ki, bu da əsasən qız şirkətlər arasında daha çox yayılmışdır.

Avropa İttifaqı klassik formada superregional əməkdaşlığın bazis nümunəsidir. Transsərhəd subregional layihələrin sayı yüzlərlədir. Avropa regionların səlahiyyətlərinin artırılmasının müşayiətilə federallaşma dövrünü dəstəkləyir. Uyğun olaraq hakimiyyətin yenidən bölünməsi prosesləri regionlararası əməkdaşlığın miqyasını genişləndirdi, ancaq regionlarda təsirli lobbiçiliyə əsaslanan inteqrasiya da genişlənməkdədir.

Son illərdə belə əlaqələrin istər dövlətlərarası istərsə də müstəvil azad hüquqi insitutlar və xüsusi korporasiyalar səviyyəsində belə əlaqələrin yaranması haqqında çoxlu təcrübələr var. Avropa İttifaqında başqa qruplaşmalardan fərqli olaraq mədəni varisliyə əsaslanan “yüngül faktorların” olmasında müəyyən rol oynayır.

Avropa İttifaqı formal birlik kimi transsərhəd inteqrasiyasının inkişafına böyük önəm verir. 1990-cı ildən başlayaraq İNTERREG proqramı çərçivəsində Avropa İttifaqının maliyyə hesabına transsərhəd regionların maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Uyğun olaraq bu proqramın üçüncü hissəsinə (İNTERREG 3, 2000-2006) 5 mlr avro vəsait ayrılmışdır. İNTERREG 3 baza proqramı

sahilboyu regionaların, Aİ daxili və xarici sərhədləri arası (53) layihə inteqrasiyanın genişlənməsinə əsaslanır.

CƏNUB-ŞƏRQİ ASIYA – Cənub –Şərqi Asiya korporativ inteqrasiya modelinin nisbətən tanınmış inkişafına nümunədir. Baxmayaraq ki, formal birləşmiş inteqrasiya burada çox yavaş inkişaf edir. Hansı ki, bu region üçün korporativ inteqrasiyanın əsasları inkişaf etmiş milli iqtisadi qarşılıqlı ödəmə xarakterikdir. Bunlara başlıca qeyri- formal Çin işgüzar dairəsilə yapon korporativ strukturlarını misal göstərmək olar.

Çin işgüzar dairəsi hələ XII əsrdən formalaşmağa başlamışdır. Ölkənin nəhəng ticarət ölkəsi olması nəticəsində Çin sahibkarlarının böyük cəmiyyətləri Cənub-Şərqi Asiyanın bütün ölkələrində aparıcı rola malikdir. Çin işgüzar dairəsində qarşılıqlı ehtimada əsaslanan birləşmiş qeyri formal münasibətlər transsərhəd ticarət dövriyyəsində risk dərəcələrini azaldır. Buna görə də aparıcı avropa təcrübəsindən fərqli olaraq burada inteqrasiya koloniyalarının yaradılması və siyasi dominantlığa əsaslanmır.

XV əsrdən başlayaraq Çin tacirləri avropalılar tərəfindən yaradılmış dünya ticarətinə avropalılar tərəfindən yaradılmış dünya ticarətinə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmağa başladı. XIX əsrdə artıq Çin sərhəddindən kənarda cənub-şərqi Asiyada yaşayan çinlilərin sayı 2 milyon nəfərə çatmışdır. XX əsrin ortalarında vahid investisiya diasporanın Çin iqtisadiyyatında payı 130 milyon dollar təşkil edirdi. 1949- cu il inqilabı zamanı ölkənin kontinental hissəsindən kütləvi emiqrasiya hallarının olması transsərhəd şəbəkəsinin ölçülərini genişləndirdi. Aparılan performans nəticəsində açıq iqtisadiyyat KXDR-nın analoji qeyri-formal şəbəkəsi ilə əlaqələrin bərpası ilə müşayiət olunurdu.

Müxtəlif məlumatlara əsasən Cənub-Şərqi Asiyada yaşayan çinlilərin sayı hazırda 20-30 milyona çatır ki, onlarda regionun aktiv iqtisadiyyatına nəzarət edirlər. Misal: Malaziya əhalisinin 1/3 hissəsini çinlilər təşkil edir ki, onlarda iqtisadiyyatın 2/3 hissəsinə nəzarət edirlər. Uyğun olaraq İndoneziyada 3% əhalinin və 70%-ə aktivin, Taylanda isə əhalinin 10 %-ni və aktivlərin 90 %-nə çinlilər nəzarət edir.

İndi isə Asiyada qeyri-formal inteqrasiyanın daha bir modelinə Yapon korporativ investisiyanın müraciət edək. Yapon modeli Çin modelinə nisbətən yenidir. Bu model ikinci dünya müharibəsindən sonra aktiv inkişaf etməyə başlamışdır və Cənub-şərqi asiyanın inteqrasiya proseslərində və iqtisadi inkişafında aparıcı rol oynayır. Bunların investisiyası bir qayda olaraq transmilli istehsal sisteminin formalaşması və region daxili ticarətinəksər hissəsinin cəmləşdiyi korporasiyalar daxili bazarın ölçülərinin genişlənməsinə istiqamətlənir.

Asiyada subregional inteqrasiya nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Çox vaxt bu asiya ölkələrinin unitar xarakterini ilə bağlı olur. Bütün bunlara baxmayaraq regionda bir neçə transsərhəd layihələr var. Bunlar çox vaxt regionun infrastruktur u və ehtiyatlardan istifadəyə yönəlmiş olur. Söhbət Sinqapur, Malaziya və İndoneziyanın yaratdığı üçbucaqdan (SİJORİ) gedir. Hazırda Cənub-şərqi Asiya və Şərqi

asiyada bir neçə belə üçbucaqdan gedir Məsələn: İMT-GT (Malaziya-İndoneziya-tailand) BİMP-EAGA (Bruney, Filippin, İndoneziya və Malaziya).

6. Beynəlxalq inteqrasiya təşkilatları və Azərbaycan

Avropa İttifaqı və Azərbaycan

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas üstünlüklərindən birini, Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq təşkil edir. Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycanın strateji mövqeyi, Aİ –nin üzv dövlətlərinin Azərbaycanla siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək marağını artırır. Aİ öz Xüsusi elçisini 1998-ci ildə Azərbaycana göndərmiş və Azərbaycan Aİ-da öz Daimi Nümayəndəliyini 2000-ci ildə açmışdır. 1991-ci ildən bəri Azərbaycan Aİ-dən 400milyaon avro dəyərində humanitar, texniki, ərzaq yardımını almışdır. Aİ üzv dövlətləri və Azərbaycan arasında 22 iyul 1999-cu ildə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi qüvvəyə minmişdir ki, bu da tərəflər arasında yüksək səviyyəli əməkdaşlığın təşəkkül tapmasını təsdiqləyir. Müqavilənin məqsədləri aşağıdakılardır:

- Müvafiq siyasi dialoq çərçivəsində tərəflər arasında siyasi münasibətlərin inkişafının təmin edilməsi;
- Azərbaycanda demokratiyanın möhkəmlənməsi, iqtisadi inkişaf və bazar iqtisadiyyatına keçid cəhdlərinin dəstəklənməsi;

- Ticarət və investisiyanın inkişafı, iqtisadi, sosial, maliyyə, elmi, texniki və mədəni əməkdaşlıq;

Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Azərbaycan

Azərbaycan Respublikası, 1991-ci ildə MDB sıralarına qatılmışdır. Azərbaycanın MDB üzvləri ilə əlaqələri, 90-cı illər boyu heç də stabil olmamışdır. Gərgin münasibətlər özünü xüsusilə Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində biruzə vermişdir. İki dövlət arasında müharibə nəticəsində, ölkələrin iqtisadi inkişafı ləngimiş, qaçqın problemi meydana gəlmişdir. Məhz MDB çərçivəsində 1994-cü ildə, Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs elan olunması haqqında Bişkek protokolu imzalanmışdır. Buna baxmayaraq müharibə vəziyyəti hələ də davam edir.

GUAM və Azərbaycan

GUAM ölkələri, Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının Qərbi şirkətləri ilə birgə mənimsənilməsi və onunu Bakı-Tibilisi-Ceyhan boru kəməri ilə dünya bazarına çıxarılması, Şərqi-Qərbi (TRASEKA) nəqliyyat kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, ölkələr arasında azad ticarət-iqtisadi əlaqələrin qurulması, təhlükəsizlik sahəsində birgə layihənin reallaşdırılması, sərhədlər və gömrük keçid məntəqəsinin təhlükəsizliyi və s. Məsələlərdə fikir ümumiliyi və birgə maraq nümayiş etdirirlər. Həmçinin, GUAM ölkələri dondurulmuş münaqişələrin həllinə yönəldilmiş sülh təşəbbüsləri və prinsiplərini dəstəkləyirlər. Azərbaycan Respublikası GUAM-ın təsisçilərində biridir və buna görə də GUAM-ın keçirdiyi layihələrdə yaxından iştirak edir.

Azərbaycanın global iqtisadi inteqrasiyası prosesində xarici təcrübənin rolu

XXI əsrin astanasında Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkəmizin gələcək sosial-iqtisadi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində tələyüklü dəyişikliklərin meydana gəlib genişlənməsi üçün zəmin yaratdı. Dünyada gedən irimiqyaslı qloballaşma prosesi, iqtisadi həyatın getdikcə daha çox beynəlmilləşməsi bu və ya digər ölkənin ictimai inkişafında xarici amillərin rolunun sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı şəraitdə ölkələrin zənginliyi onların təbii sərvətlərinin bolluğu ilə deyil, bu sərvətlərdən beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri nəzərə alınmaqla, bacarıqla istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

70 il ərzində Azərbaycanı SSRİ xalq təsərrüfat kompleksinə bağlayan siyasi və iqtisadi dayaqların ləğvi ölkəmizin şimala yönəlmiş birtərəfli iqtisadi əlaqələrinə son qoymuş, bu əlaqələrin istər iqtisadi-coğrafi, istərsə də məzmun baxımından yeni istiqamət və mahiyyət kəsb etməsinə imkan vermişdir. Mübalığəsiz demək mümkündür ki, inkişaf etmiş və mürəkkəb dünya bazarı ilə iqtisadi

inteqrasiyasının və qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin formalaşan yeni mexanizmi respublikamızın gələcək inkişaf perspektivini müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ona görə də ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının strateji istiqamətləri mövcud dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməli və bu sahədə ciddi dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilməli, iqtisadi proseslərə məqsədyönlü istiqamət verilməlidir.

Dünya bazarına nəzarət edən nəhəng transmilli şirkətlər (TMS) şəbəkəsinə qoşulma yolları ümumdünya iqtisad tarixindən yaxşı məlumdur. Bu yollar son nəticədə iki istiqamətdə özünü göstərir və şərti olaraq **Latın Amerikas**ı və **Yapon yolları** adlanır.

Birinci yol TMS-lə sıx bağlı olan komprador kapitalının inkişafı və ölkənin iqtisadi inkişaf mexanizmi sükəninin xarici kapitalın əlinə verilməsi yoludur. Latın Amerikas ölkələrinin dünya iqtisadi ədəbiyyatında çox vaxt “banan respublikaları” adlandırılması heç də bu ölkələrdə banan istehsalının geniş yayılması ilə əlaqədar deyildir. Bu, ilk növbədə, həmin ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən banan istehsalına və onunla əlaqədar olan təsərrüfat sahələrinin TMS-lərin əlinə keçməsi və bu ölkələrin bütün iqtisadi mexanizmi üzərində nəzarətin onlar tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu acı təcrübənin nəticələri dünya ictimaiyyətinə yaxşı məlumdur.

İkinci yol Yaponiyanın inkişafı yoludur. Məlum olduğu kimi, ikinci dünya müharibəsindən sonra yapon hakim dairələri Qərbin yardımından və Qərbdə onlara yönəldilmiş əlverişli “açıq qapı” siyasətindən faydalanmaqla yanaşı, özlərinin spesifik inkişaf yolunu seçdilər. Bu spesifik inkişaf yolunun əsas xəttini istehsalın min illərlə sınaqdan çıxmış milli yapon dəyərlərinə əsaslanması, Qərbin müsbət iqtisadi təcrübəsindən bu dəyərlərə uyğun surətdə maksimum istifadə edilməsi və iqtisadi potensialın, ilk növbədə, daxili bazarın tələblərinin ödənilməsinə yönəldilməsi təşkil edirdi. İstehsal imkanlarının daxili bazarın ehtiyaclarına istiqamətləndirilməsi isə bu bazarın formalaşdırılması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün əmək haqqının ciddi olaraq artırılmasını zəruri etmişdir.

Dünya bazarı ilə iqtisadi inteqrasiya strategiyası müəyyənləşdirilərkən dünyada iqtisadi proseslərin inkişaf təmayüllərinin müasir xüsusiyyətləri diqqətlə öyrənilib nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, elmi-texniki tərəqqi inkişaf edib dərinləşdikcə Qərbdə istehsalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalın inhisarlaşması yüksək həddə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzərində nəzarət nəhəng transmilli şirkətlərin əlində cəmləşmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə də onlar həlledici rol oynayır. Respublikamızda özəlləşdirmə siyasəti ardıcıl keçirildiyi bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının göstərilən cəhəti nəzərə alınmalıdır. Heç kəs üçün sirr deyildir ki, respublikamızda iri kapital yığımının həyata keçmədiyi bir şəraitdə təsərrüfat obyektlərinin həddən artıq “xırdalanması” TMS-lərin ölkəmizdə şəriksiz hökmranlığına gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə sahə prinsipi üzrə yaradılmış şirkətlərin özəlləşdirmə prosesində “xırdalanmasına” yol vermək olmaz. Bu baxımdan bankların birləşdirilərək BUSBankın yaradılması özünü doğruldur.

Ümumiyyətlə, istər daxili, istərsə də beynəlxalq iqtisadi problemlərin həllində milli kapitalın milli sahibkarlığın formalaşması və inkişaf etdirilməsi respublikanın strateji məqsədlərindən biri hesab edilir. Yalnız bir tarixi faktı yada salmaq kifayət edər ki, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə tikilən iqtisadi və digər obyektlərin böyük əksəriyyəti milli kapital tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və respublikamızda ardıcıl olaraq “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi istər xaricdə, istərsə də ölkə daxilində məhsulların yüksək rəqabətqabiliyyətli olmasını tələb edir. Respublika daxilində demək olar ki, artıq bütün məhsul növləri üzrə – yerli və əcnəbi məhsullar üzrə yüksək rəqabət gedir. Yerli istehsalçılara istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək sahəsində tədbirlər sistemi həyata keçirilir. İdxalata tarif və qeyri-tarif tənzimləmələri vasitəsilə daha çox məhdudiyyət qoyula bilər. Lakin bu, uzun müddət davam edə bilməz və bu tədbirdən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq artıq istifadə etmək mümkün deyildir.

Ona görə də yerli istehsalın dirçəldilməsi üçün emal olunan məhsulların keyfiyyətinin və müvafiq olaraq onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadiyyatının strateji məqsədlərindəndir. Daxili bazar da, xarici bazar da bunu tələb edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməklə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə idxal və ixracın strukturundan asılıdır. Məhz bu cəhət ölkəmizin iqtisadi inteqrasiyasının dünya birliyi ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı fayda prinsipi əsasında aparıldığını və ya onun dünya bazarının xammal əlavəsinə çevrilmiş olub-olmadığını müəyyən edir. İxrac potensialının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun çoxçeşidliliyinin artırılması, istehsalın hazır məhsul emalına doğru istiqamətləndirilməsi, satışa çıxarılan malların əmtəə görkəminin yaxşılaşdırılması ölkəmizə lazım olan valyuta ehtiyatlarının yaradılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə xarici ticarətdə liberallaşma siyasətinin ardıcıl yeridilməsi və təsərrüfat obyektlərinin bilavasitə xaricə çıxmasının təmin edilməsi olduqca vacibdir.

Qlobal proseslərə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmaqda **Çin təcrübəsi** çox əhəmiyyətlidir. Son 30 ildən artıq bir dövrdə Çin iqtisadiyyatı yüksələn xətlə tərəqqi edir. Həmin dövr Çinin xarici dünyaya açılması dövrü kimi xarakterizə edilir. Bu müddət ərzində Çinin universallaşması və qloballaşması sürətlə genişlənmişdir. Bu genişlənmə prosesində ənənəvilik və bəşəri universallığın (qloballaşmanın) optimal sintezi mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, Çin bir çox baxımdan dünya təsərrüfatının dinamik inkişaf edən liderləri sırasına daxil olmuş və iqtisadi qloballaşmanın ən uğurlu iştirakçılarında biri hesab edilir .

Qloballaşmanın verdiyi üstünlüklərdən uğurla istifadə olunmasında **Cənub-Şərqi Asiyanın yeni sənaye ölkələrinin (YSÖ) təcrübəsi** keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün əhəmiyyətlidir. Qloballaşma inkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ) ümumi strukturunda da köklü dəyişikliklərə yol açdı. YSÖ həmin qrup ölkələrin tərkibindən bir çox parametrlərə görə ayrılaraq, İEOÖ-lər qrupuna yaxınlaşdılar.

Bir sıra cəhətlər YSÖ-ni həm İEOÖ-dən, həm də İEÖ-dən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Bu xarakterik xüsusiyyətlər yeni sənayeləşmə modelinin yarandığını söyləməyə imkan verir, həm iqtisadiyyatın daxili dinamikası, həm də xarici iqtisadi fəaliyyət baxımından həmin ölkələrin təcrübəsi üçüncü dünya ölkələrində bir nümunə rolunu oynayır. YSÖ qrupuna daxil edilmək üçün BMT-nin müəyyən etdiyi metodikaya əsasən aşağıdakı meyarlar daxildir:

- adambaşına ÜDM-un miqdarı;
- onun orta illik sürəti;
- ÜDM-da emaledici sənayenin xüsusi çəkisi 20 faizdən az olmamalıdır;
- sənaye məhsullarının ixracına həcmi və ümumi ixracatda xüsusi çəkisi;
- xaricə birbaşa kapital qoyuluşlarının həcmi.